

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BİR TARİHÇİ OLARAK
MİRZA HAYDAR DUĞLAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serap TAŞTEKİN

Enstitü Ana Bilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

HAZİRAN-2010

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİR TARİHÇİ OLARAK
MİRZA HAYDAR DUĞLAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serap TAŞTEKİN

Enstitü Ana Bilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

Bu tez 21/06/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Mehmet ALPARGU

Yrd. Doç. Dr. Fikri OKUT

Yrd. Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Serap Taştekin

26.05.2010

ÖNSÖZ

XVI. Yüzyılda bir Moğol mirzası olarak yaşıyan, Babürlüler ve Said Han'a komutan ve yönetici olarak hizmet eden Mirza Haydar Duğlat, bu tezde tarihçi yönüyle ele alınmıştır. Bu çalışmada Mirza Haydar Duğlat, yazdığı Tarih-i Reşidî adlı eseri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Mirza Haydar'ın yetiştiği koşullar göz önünde bulundurularak incelendiği bu tezde, XVI. Yüzyılda Orta Asya'da yaşanan kaos döneminde bir Moğol mirzasının tarihçiliği değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca manevi desteklerinden dolayı anneme ve eşime de şükranlarımı sunarım. Yetişmemde katkıları olan tüm hocalarıma da minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

Serap TAŞTEKİN

26 Mayıs 2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: MİRZA HAYDAR'IN HAYATI	6
1.1 Doğumu ve Duğlat Kabilesi.....	6
1.2 Mirza Haydar'ın Çocukluğu ve Eğitimi.....	7
1.3 Babür'e Katılması.....	9
1.4 Sultan Said Han'la Faaliyetleri.....	10
1.5 Abdürreşid Dönemi ve Babürlüler'e Katılması.....	11
1.6 Mirza Haydar'ın Asker ve Yönetici Yönü.....	15
1.7 Kaynaklarda Mirza Haydar.....	23
1.8 Tarihsel Yapı İçinde Mirza Haydar.....	27
BÖLÜM 2: MİRZA HAYDAR'IN DEĞERLERİ VE İNANÇLARI	29
2.1 Vicdan ve İyilik Anlayışı.....	29
2.2 Din.....	32
2.3 Sorumluluk.....	34
2.4 Asabiyet Duygusu.....	35
2.5 Mirza Haydar'da Gerçeklik ve Doğruluk.....	37
2.6 Mirza Haydar'da Ahlak ve Tarih Yazımına Etkisi.....	40
2.7 Tarih-i Reşidî'de İdealize Edilen Lider Tipi.....	43

BÖLÜM 3: MİRZA HAYDAR'IN TARİHÇİLİĞİ.....	49
3.1 XVI. Yüzyılda Tarihçilik.....	49
3.2 Tarih-i Reşidî'nin Biçimsel Olarak İncelenmesi.....	51
3.2.1 Toplumsal Yaşam.....	54
3.2.2 Coğrafi-İklimsel Anlatımlar.....	59
3.2.3 Şehirler.....	61
3.2.4 Dinsel Yaşam.....	62
3.2.5 Dil ve Anlatı.....	63
3.3 Tarih-i Reşidî'nin Yazılış Nedenleri.....	65
3.4 Mirza Haydar'ın Tarihçiliğini Etkileyen Siyasal Faktörler.....	68
3.5 İdeolojik Faktörler ve Mirza Haydar'ın İdeolojisi.....	70
3.6 Tarih-i Reşidî'nin Kaynakları.....	73
3.6.1 Yazılı Kaynaklar.....	75
3.6.2 Sözlü Kaynaklar.....	79
3.7 Mirza Haydar'ın Tarih Yazımındaki Yeri.....	80
3.8 Mirza Haydar'ın Tarih Kavrayışı.....	81
3.8.1 Olayları Açıklama Metodu.....	83
3.8.2 Geçmiş Kavrayışı.....	85
3.8.3 Ortak Tarih Bilinci.....	86
3.9 Mirza Haydar'ın Tarih Yazma Yöntemi.....	88
3.10 Tarih-i Reşidî'de Nesnellik-Yanlılık.....	92
SONUÇ.....	100
KAYNAKLAR.....	103
ÖZGEÇMİŞ.....	109

KISALTMALAR

TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
Çev	: Çeviren
Haz	: Hazırlayan
Ed	: Editör
S	: Sayfa
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
C	: Cilt

Tezin Başlığı: Bir Tarihçi Olarak Mirza Haydar Duğlat	
Tezin Yazarı: Serap Taştekin	Danışman: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Kabul Tarihi: 21 Haziran 2010	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 109 (tez)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Yeniçağ Tarihi
<p>Mirza Haydar Duğlat, 1499-1551 yılları arasında yaşamış bir Moğol mirzasıdır. Babürlüler ve Sultan Said Han'a uzun yıllar hizmet veren Mirza Haydar Duğlat, Moğul hanlarının tarihlerinin unutulmaması amacıyla Tarih-i Reşidî adlı eserini yazmıştır. Bu tezin amacı; Tarih-i Reşidî'nin yazarını Moğol mirzası, komutan ve yönetici taraflarından tam olarak ayrılmasa bile, soyutlaştırmaya çalışarak bir tarihçi olarak incelemektir. Mirza Haydar Duğlat'ın tarihçiliği değerlendirilirken, Tarih-i Reşidî adlı kitabı esas alınmıştır. XVI. Yüzyıl Batı ve Osmanlı tarihçiliği de göz önünde bulundurularak, Mirza Haydar Duğlat'ın tarih yazımındaki yeri ve önemi ortaya koyulmuştur. Mirza Haydar Duğlat, bir asker ve yönetici fakat aynı zamanda tarihçidir. Bulunduğu coğrafyanın kaos döneminde tarih yazımının neredeyse durduğu bir zamanda yaşanan olayları kaydeden Mirza Haydar'ın asıl amacı Moğul hanedanının ve hanların faaliyetlerinin tarihini yazmaktır. Mirza Haydar Duğlat, az sayıda eserin yazıldığı bir dönemde kendisine kendi deyimiyle “zor bir görev” yüklemiştir.</p> <p>Bu bağlamda çalışmanın amacı şu şekilde ifade edilebilir: Mirza Haydar Duğlat'ın eseri Tarih-i Reşidî'nin tarih felsefesi problemi olarak ele alınması, Tarih felsefesi bağlamında Mirza Haydar'ın tarih anlayışı, nesnellik ve yanlılık, olayları açıklama metodu, gibi tarih yazımının temel problemlerinin incelenmesi, siyaset teorisinin ve değer yargılarının anlaşılması.</p> <p>Bu çerçevede yapılan çalışmada Mirza Haydar Duğlat'ın tarihini yazarken hangi yöntemleri kullandığının, nasıl bir tarihçi olduğunun ve siyasi ve ideolojik şartlarının tarihçiliğine nasıl yansıdığı üzerinde durulmuştur. Bu sorulara cevap ararken tarih felsefesi literatür taramasının yanı sıra ahlak felsefesi ve siyaset felsefesi alanlarında incelemelerde bulunulmuştur. Mirza Haydar'ın tarihçiliğinin yanı sıra asker ve yönetici olarak özellikleri, ahlak ve doğruluk anlayışı gibi değer yargıları da ele alınmıştır. Babür ve Sultan Said Han gibi iki önemli liderin yanında yer alan, Moğul hanedan üyelerini tanıtmayı amaçlayan Mirza Haydar'ın idealize ettiği lider tipinin belirlenmesi de bu çalışmanın kapsadığı konulardandır.</p> <p>Tarih-i Reşidî bu çalışmada biçimsel olarak da incelenmiş ve Mirza Haydar'ın dil ve anlatısı, eserinin bölümlerini nasıl oluşturduğu ve hangi bilgilere yer verdiği ortaya konulmuştur.</p> <p>Bu tez, Tarih-i Reşidî adlı eseri yalnızca Türkçe'ye çevrilen ve üzerinde başka bir çalışma olmayan Mirza Haydar'ın tarihçi yönünü ortaya koyma ve bir asker ve yönetici olarak onu anlatma çalışması olarak kabul edilebilir.</p>	
Anahtar kelimeler: Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, Orta Asya, Moğollar, Türkler	

Sakarya University Institute of Social Sciences Abstract of Master's/PhD Thesis

Title of the Thesis: Mirza Haydar Duglat as a Historian	
Author: Serap Tastekin	Supervisor: Asst. Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Date: 21 June 2010	Number of Pages: v (pre text) + 109 (main body)
Department: History	Subfield: Early Modern History
<p>Mirza Haydar Duglat, is a Mongolian Mirza (Prince) who lived between 1499-1551. Mirza Haydar Duglat who served the Baburids and Sultan Said Khan for a long period, wrote his piece named “Tarih-i Residî” for not letting public forget the history of Mongolian Khans.</p> <p>It is the purpose of thesis to analyze the author of “Tarih-i Residî” as a historian, by attempting to isolate him from his Mongolian Mirza, commander and administrator identities as much as possible, even though exact separation is not possible. Assessment of Mirza Haydar Duglat’s historianship is based on his book “Tarih-i Residî”. His place and significance in history writing was exposed by taking his historianship on 16th Century Western and Ottoman worlds into account. Mirza Haydar Duglat was a military commander and an administrator, but also a historian. His real purpose was writing the history of Mongolian dynasty and activities of Khans in a period when history writing almost paused, due to the chaos reigned in the geography he lived. Mirza Haydar Duglat, in his word “undertook a difficult mission” in an era when a very few number of books were written.</p> <p>In this framework, objective of this study can be expressed as follows: Handling the piece of Mirza Haydar Duglat, Tarih-i Residî, as a philosophy of history problem, examination of the foundational problems of history writing such as Mirza Haydar’s understanding of history, method of explanation of events, objectivity, bias in the context of philosophy of history, understanding of political theory and ethical values.</p> <p>In this respect, in this study, it is focused on Mirza Haydar Duglat’s methods in history writing, his historianship type, and reflections of political and ideological conditions surrounding him on his historianship. In answering these questions, not only the philosophy of history, but also philosophy of ethics and politics literature were surveyed. Besides his historianship, Mirza Haydar’s qualities as a military commander and an administrator, and his ethical values such as morality and integrity were also covered. Identification of the ideal leader type in the eyes of Mirza Haydar who experienced living aside with important leaders such as Babür and Sultan Said Khan is one of the issues contained by this study.</p> <p>Tarih-i Residî was also scrutinized and, Mirza Haydar’s language and narration, how he divided the book into chapters and what content he placed within the chapters were revealed. This thesis can be seen as an attempt to reveal the historian side of Mirza Haydar whose book Tarih-i Residî was translated to only Turkish, and to describe him as an administrator and military commander.</p>	
Keywords: Mirza Haydar Duglat, Tarih-i Residî, Central Asia, Mongolians, Turks	

GİRİŞ

Konusu insan olan ve insanların geçmişteki faaliyetlerinden daha fazlasını ifade eden tarih, her dönemde ilgi duyulan bir alandır. İnsanın kendini bilme merakıyla başlayan tarihsel yolculuğuna katılanlardan birisi de Mirza Haydar Duğlat olmuştur.

Bu çalışmada yönelinen birey olarak Mirza Haydar; bir asker, üst düzey bir idareci ve bunların yanında bir tarihçi idi. Mirza Haydar'ın zamana ve mekana etkisinin anlaşılmasını sağlayan ve kendisi tarafından söze çevrilen bir ürünü vardır. Tarih-i Reşidî, Mirza Haydar'la ilgili birçok bilgi verir. Mirza Haydar'ın hayatının gerçekliğini söze çevirdiği bu eseri, onu çalışanlar için talih olarak değerlendirilebilirken, yazarın nesnel bakış açısına kapılma tehlikesini de taşır. İçinde bulunduğu hiyerarşinin bir parçası olan tarih yazıcısının öznel yaklaşımları ve Moğul soyuna duyduğu aidiyet hissini sık sık vurgulayan bir asker ve yöneticinin ürünü olan bu eserle Mirza Haydar'ın tarihçilik yönünü ele almak, dikkat isteyen bir çalışmadır.

Tarih-i Reşidî'nin yazıldığı XVI. Yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan tarihi karmaşık ve muğlaktı. Her şey değişim ve düzensizlikten ibaretti. Mirza Haydar, mirzaların ve idareci ailelerinin üyelerinin çok çeşitli yerlerde gezindiği, sınırların hiçbir yerde sabit olmadığı, hatta ülkelerin isimlerinin bile kesin olmadığı bir dönemde eserini yazmıştır. XIV. Yüzyılın ikinci yarısından, *Tarih-i Reşidî*'nin bittiği XVI. Yüzyılın ortalarına kadar Orta Asya'nın doğusunda neler geçtiğini aktaracak Avrupalı gözlemci bulunmadığı gibi, ilgisini bu karanlık dönem Moğul hanlıklarına yöneltmiş olan Mirza Haydar'ın çağdaşı Müslüman bir vakanüvis de yoktur. Mirza Haydar'ın bu kitabı, XIV. Yüzyılın ikinci yarısından XVI. Yüzyılın ortalarına kadar olan dönemle ilgilenen sahip olduğumuz tek eserdir.

Mirza Haydar, Farsça yazdığı *Tarih-i Reşidî*'yi Moğul hanedan tarihi ve hanların faaliyetlerine adanmıştır. Yaşadığı coğrafyadaki kaos dönemi ve Moğul hanedanının çöküşü, Mirza Haydar'ı atalarının faaliyetlerinin unutulacağı düşüncesine sürüklemiştir. Moğulluğu kabul etmeyen her fırsatta Türk olduğuna vurgu yapan teyze oğlu Babür'ün tersine Mirza Haydar, soyuyla gurur duyar. Moğul soyunun

unutulması endişesi, yazarın *Tarih-i Reşidî*'yi kaleme almasına götüren sebeptir.

Tezin Önemi: *Tarih-i Reşidî*, Babür, Gülbeden, Mirhond, Hondmir gibi çağdaşlarının eserlerinde hiç görülmeyen tarihî olaylara ışık tutması ve Türkler'in Tibet'le bağlantılarını açığa çıkarması bakımından önemlidir. Bu eseri İngilizce'ye ilk çeviren E. Denison Ross olmuştur. Türkçe çevirisi ise Osman Karatay tarafından yapıp, Selenge yayınları tarafından 2006 yılında yayınlanmıştır. Türkçe'ye çevirisi henüz kısa geçmişe sahip olan *Tarih-i Reşidî* ve yazarı Mirza Haydar, Türk tarihçiler tarafından henüz çalışılmamıştır. Doğu Türkistan'ın karmaşık bir döneminde hem kendi çağına, hem de Tuğluk Timur'dan başlayarak atalarının tarihine ışık tutan Mirza Haydar Duğlat'ın tarihçiliği daha önce araştırılmamış bir konu olması açısından önemlidir.

Bu çalışmada Mirza Haydar'ın tarihçiliği hem eserine dayanılarak incelenmiş, hem de tarihçiliğini etkileyen siyasal ve ideolojik koşullar dikkate alınmıştır. Hem tarihin, hem de toplumun ürünü olarak değerlendirilen Mirza Haydar bir birey olarak ele alınmıştır. Yetiştirdiği toplumun bir ürünü olarak kabul edilen bu bireyin tarih yazıcılığı dönemiyle de kıyaslanarak çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Mirza Haydar'la çağdaş olan Babür'ün *Vekayi*'si, dönemini aşan bir eser olarak *Tarih-i Reşidî* ile kıyasta hep üstün görülmüştür. Fakat Mirza Haydar'ın amacı için anlamlı olan olguları seçip eserini bunlardan oluşturan bilinçli bir metot uyguladığı dikkatten kaçmamalıdır.

Tezin Metodolojisi: Bu çalışma kapsamında, bölümlerle ilgili literatür araştırması yapılmıştır. Mirza Haydar'ın hayatı, kişiliği eğitimi ve askerî faaliyetleriyle ilgili kendi yazdığı *Tarih-i Reşidî* adlı eserinden büyük ölçüde istifade edilmiş olup, yine aynı dönemde kaleme alınan Hondmir'in *Habibü's-Siyer* adlı eseri çalışmaya ışık tutmuştur. Babür'ün *Veka'yi* ve Gülbeden'in *Hümayunname*'si de Mirza Haydar'la ilgili bilgiler vermiştir. Mirza Haydar'ın tarihçiliğinin incelendiği bölüm için, tarih felsefesi alanında geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Mirza Haydar'ın değerleri ve inançlarının ortaya konulduğu son bölüm için Ahlak Felsefesi ve Siyaset Felsefesi konularındaki araştırmalardan faydalanılmıştır. Mirza Haydar'ın siyaset teorisi ve değer yargılarının anlaşılması için Türklerde *Kutatgu Bilig*, Moğullarda Cengiz Yasaları, Timurlular'da Timur'un *Tezakir*'i ve din-devlet ilişkilerini içeren kaynaklar incelenmiştir.

Mirza Haydar'ın yazdığı *Tarih-i Reşidî* adlı eserindeki veriler, literatür çalışmasında elde edilenlerle sentezlenerek Mirza Haydar'ın hayatı, eğitimi, askerî faaliyetleri, tarihçiliği, değerleri ve inançları gibi onu her yönüyle ortaya koyacak bir tez çalışması yapılmıştır.

Tarih-i Reşidî'nin yazarı Mirza Haydar'ın tarihçiliği incelenirken, tarihte nedensellik yasası ön planda tutulmuş, araştırma soruları bu doğrultuda saptanmıştır. Mirza Haydar'ın eylemleri ve bunların tarih yazıcılığına yansımaları nedensellik ilkesi doğrultusunda incelenmiştir. Bireyin eylemlerinin anlaşılması için onun bilinci, duygu ve düşüncelerinin anlaşılması gereği de göz önünde bulundurularak, Mirza Haydar'ın değer yargıları, genel geçer ahlak kurallarına uyarlığı dikkate alınmıştır.

Bu çalışma, üç bölümden oluşmuştur. Birinci Bölüm'de, Mirza Haydar Duğlat'ın hayatı, eğitimi ve askerî faaliyetlerine yer verilmiştir. 1499 yılında, Taşkent'te doğan Mirza Haydar Duğlat'ın mensup olduğu Duğlat kabilesi, Çağatay hanlığının doğudaki temsilcisiydi. Babası Muhammed Kurkan'ın Özbek hanı Muhammed Şibani tarafından öldürülmesi üzerine henüz çok küçük yaşta kaçış macerası başlayan Mirza Haydar Duğlat, ilk olarak teyze oğlu Babür'ün yanına sığınmıştır. Onunla bir süre kaldıktan sonra Sultan Said Han'ın himayesine girmiştir. Mirza Haydar, Sultan Said Han'ın öldüğü 1533 yılına kadar önemli görevler almış, hanın danışmanlığını üstlenmiştir. Mirza Haydar'ın yaşamındaki bir dönüm de Sultan Said Han'ın ölümü olmuştur. Han öldükten sonra, yerine Mirza'nın daha önceden kardeşi kadar yakın olduğu oğlu Abdürreşid geçmiş fakat ilişkileri eskisinin tam tersine dönmüştür. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de Abdürreşid'e, amcasını haksız olarak öldürdüğü için tepkisini yazmıştır. Sultan Abdürreşid'den ayrılan yazar, tekrar Babür'ün yanına dönmüş, bu defa Babür Şah'ın oğullarının emrine girmiştir. Keşmir'i fetheden Mirza Haydar Duğlat, 1551 yılında çıkan isyanda öldürülmüştür.

Tarihçiliği ve yazdığı eseri incelenen Mirza Haydar'ın değerleri ve inançları, bu çalışma yürütülürken başvurulması kaçınılmaz bir konu olmuştur. Tarihçiliğinin yanı sıra, asker ve yönetici özellikleriyle de ele alınan Mirza Haydar Duğlat'ın kararlarına, davranışlarına yön veren bireysel özellikleri ve ahlakî değerleri, çalışmanın İkinci Bölümünde incelenmiştir. Bu çalışmada *Tarih-i Reşidî*'de yazarın kendisiyle ilgili

verdiği bilgiler, dönemini anlatan olaylardaki verilerin siyaset ve ahlak felsefesi bağlamında sentezlenmesiyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Üçüncü Bölümü, Mirza Haydar Duğlat'ın tarihçiliğine odaklanmıştır. Bu bölüme Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidî*'yi yazma nedeni ele alınarak başlanmıştır. Mirza Haydar, Moğul hanlarının soyunun unutulmaması için yazmaya karar verdiğini kitabında açıkça belirtir. Mirza Haydar'a göre, devletlerin güçlü dönemlerinde tarih yazıcıları vardır. Fakat çöküşe geçtikten sonra Moğullar'da olduğu gibi tarihleriyle kimse ilgilenmez ve unutulmaya yüz tutar. Mirza Haydar, bu bağlamda kendisini sorumlu hissederek eserini kaleme almıştır.

Her birey gibi tarihçi de döneminin ürünüdür. Mirza Haydar bu düşünceye göre, yetiştiği koşulların izlerini tarihçiliğine yansıtmıştır. Bu bölümde Mirza Haydar'ın tarihçiliğini etkileyen siyasal ve ideolojik faktörler incelenirken, XVI. Yüzyılda Doğu Türkistan'daki kaos dönemi, hanların hocaların etkisinde kalması gibi ideolojik alt yapı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Mirza Haydar'ın tarihçiliği çalışılırken, eserini yazarken faydalandığı yazılı ve sözlü kaynakları incelenmiştir. XVI. Yüzyılda Batıda ve Osmanlı sınırlarındaki tarihçilik, Mirza Haydar Duğlat'ın tarih yazımındaki yeri, tarih yazma yöntemi, tarih ve geçmiş kavrayışının yanı sıra, bir tarihçinin analizi için çok önemli olan nesnellik ve yanlılığı gibi mevzular çalışmada incelenen konulardandır. Mirza Haydar, atalarının tarihini unutulmaması için yazdığı eserinin çoğu yerinde öznel yaklaşımlarda bulunduğunu savunmuştur.

Bu tezde *Tarih-i Reşidî* biçimsel olarak da incelenmiştir. Mirza Haydar, eserini iki bölüm halinde kaleme alınmıştır. İlk kısım 1544 ve 1545'de Keşmir'de yazılmış ve Şubat 1546 civarında, bu ülkenin naibi olarak atanmasından beş yıl sonra eser tamamlanmıştır. Mirza Haydar'ın hayatının ve döneminin kayıtlarını içeren ikinci kısım önce yazılan bölümdür. Yazar bu bölümü 1541-42'de yazmıştır. Bu kısım doğumuyla başlar ve Keşmir'in fethi ile sona erer. İkinci bölümde yazar hayatını anlatır ve tanıştığı Çağatay, Özbek ve diğer prenslerden bahseder. Yazar, yazmayı başaramayacağından şüpheli olduğu için önce ikinci bölümü, daha sonra birinci bölümü yazmıştır.

Mirza Haydar'ın eserini oluşturduğu bölümlerin yanında, *Tarih-i Reşidî*'de geçen coğrafi-iklimsel anlatımlar, şehirler ve toplumsal yaşamla ilgili verilen bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Mirza Haydar, yetiştiğı toplumun yaşam şekli, iktisadî ve sosyal hayatıyla ilgili hiç bilgi vermezken, kendisine ilginç gelen toplumlara daha fazla yönelmiştir.

Karşılaşılan sınırlamalar: XVI. Yüzyıl Doğu Türkistan'da tam bir karışıklık dönemi yaşanıyordu. Sınırların, hatta devletlerin isimlerinin bile kesin olarak bilinemediğı böyle bir dönemde yaşayan bir tarihçiyi çalışmak, kaynak yetersizliğini de beraberinde getirmiştir. Mirza Haydar Duğlat'tan bahseden Farsça kaynakları bir araya getiren Mansure Haidar'ın çalışması tezimize bu bağlamda ışık tutmuştur. Mirza Haydar'ın yaşadığı dönemde Orta Asya'da tarih yazıcılığının kısıtlı olmasının yanında, buraya Batılı seyyahların ziyaretinin kesilmesi de daha fazla kaynağı başvurma sorunu açısından, araştırmayı sınırlayan etkenlerden biri olmuştur.

BÖLÜM 1: MİRZA HAYDAR'IN HAYATI

1.1. Doğumu ve Duğlat Kabilesi

Mirza Haydar, Hicrî 905 yılında(1499-1500), o zamanlar Şaş olarak bilinen eyaletin başkenti, Taşkent'te doğmuştur. Babası Hüseyin, Moğulistan¹ ve Kaşgar'ın göstermelik hanı Mahmud tarafından altı yıl kadar önce Taşkent'e vali olarak gönderilmişti. Soyağacında geçen Kaşgar emirlerinden ilki olan Duğlat boyundan Bulacı, aileden Müslüman olan ilk kişi olarak hatırlanır. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de doğum yılını 905 (1499-1500) olarak bildirirken, kendisinin babası Muhammed Hüseyin Kurkan altı yıl Uştur Uşna yönetiminde bulunduktan sonra doğduğunu belirtir (Duğlat, 2006: 322).

Mirza Haydar'ın mensup olduğu Duğlat kabilesi, Çağatay Hanlığı'nın doğudaki temsilcisi olarak Ataşehir'de nüfuz sahibiydi (Kurban, 1995: 14). Moğullar'ın Gizli Tarihi'ne göre, Duğlat kabilesinin ataları Naçin Ba'atur'un Uru'udai ve Manghutai isminde oğulları vardı. Bunlardan Uru'ut ve Manghut soyları meydana geldi. Naçin Ba'atur'un ilk karısından doğan oğullarının isimleri Şici'udai ve Doholadai idi (Temir, 1995: 14). Duğlat kabilesinin kurucusu, *Cami'ut Tevarih*'te ise Tumbinai Han'ın sekizinci oğlu olan Buulcan Duklan'dır. Sayrami'ye göre, Duğlat “aksak” demektir (Kurban, 1995: 14).

William Barthold'a göre Cengiz Han'ın ağabeyi Kabul Han'ın sekiz oğlundan Bolcar, aksak olduğu için ona Duğlat denmiştir ve bu kabile onun soyudur. Türkistan'da bugün Kazaklar arasında hem kabile adı, hem özel ad olarak yaşayan Dulat sözcüğü, bu Duğlat'tan gelmiş olmalıdır. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*'de atalarının soyunu “Babam Emir Bulacı oğlu Emir Hudaydad oğlu Emir Seyyid Ağmed oğlu kılıç ve tahtın efendisi Emir Seyyid Ali Kurkan oğlu Muhammed Haydar Kurkan oğlu Muhammed Hüseyin Kurkan'dı” diye açıklar. (Duğlat, 2006: 322).

Mirza Haydar'ın doğduğu yıllarda dünyada güçlü hükümdarlar hakimdi. Kanuni Sultan Süleyman, Muhammed Şibani, Babür, İngiltere Kralı VIII. Henry, I. Francois,

¹ Yedisu ve Doğu Türkistan'ın o dönemdeki ismi. Mirza Haydar'ın geniş alıntı yaptığı Zafername'de Çıta dediği ülke Moğulistan ile aynı yerdir.

Charles Quint ve Korkunç İvan, XVI. Yüzyılın kahramanlarıdır. Doğuyu ise Muhammed Şibani, Babür ve Şah İsmail yönetiyordu.

1.2 Mirza Haydar'ın Çocukluğu ve Eğitimi

Mirza Haydar'ın çocukluğuyla ilgili bilgiler, yine kendi eseri *Tarih-i Reşidî*'de vardır. Mirza Haydar'ın hatırlayıp da eserine yazdığı bilgiler, daha çok kaçıışı ve hastalıklarıyla ilgilidir. Yazarın anlattığına göre, annesi kendisinden önce doğumda dört defa hayal kırıklığına uğramış, dualarından sonra Mirza Haydar dünyaya gelmiştir. Basur hastalığının çok önemli olduğu o dönemde Mirza Haydar'ın hayatından ümit kesilmiş fakat ilaçsız iyileşmiştir (Duğlat, 2006: 327).

Mirza Haydar henüz küçük yaşta maceralı ve korku dolu hayat hikayesi başladı. Babası Muhammed Şibani'den kaçıp, Horasan'ın başkenti Herat'a geldi. Ancak burada öldürüldü. Muhammed Şibani'nin hışmından kaçan Mirza Haydar Duğlat da diğer aile fertleriyle birlikte sürgüne gönderileceği endişesiyle Buhara'da saklandı. 1508 yılında, yaklaşık 9 yaşındayken, babasının rehberi Mevlana Muhammed bakımını üstlendi.

Mirza Haydar babasının kendisini Mevlana Muhammed'e teslim edişini de *Tarih-i Reşidî*'de anlatmıştır. Babası, Mevlana Muhammed kendisinin de halifesi olduğu için ona söylediği her şeyi dikkate almasını istemiştir. Mevlana Muhammed, babasının eğitmeni ve rehberidir ve doğduğu günden beri sırdaşı ve yoldaşındır. Mirza Haydar'a Mevlana Muhammed'in zor zamanlarında daima dayanağı olacağından ve her güçlüğe katlanarak onu koruyacağından emin olduğunu da söyleyen babası bu öğütleri verdikten sonra Kalat'ı kuşatan Muhammed Şibani'yi bekledi. Şibani babasını görünüşte dostça karşıladı ve sonra Herat'a gitmesine izin verdi. Fakat Herat'a vardığında arkasından onu öldürmek için bir adam gönderdi. Sultan Mahmud Han ve çocukları Hocent nehrinde öldürüldüler. Babası, Emir Seyyid Hüseyin'in türbesine defnedildi (914) (Duğlat, 2006: 381).

Mirza Haydar'ın babası Mirza Muhammed Hüseyin Gürkan'la ilgili, Hümayunname de onun isyankar olduğu yazılır. Gülbeden, Hümayunname'de bu konuda şunları yazmıştır:

“Minar Han ve Mirza Huhammed Hüseyin Gürkan’ın isyan edip Tabil’i muhasara etmiş buldukları haberini işittiler. Mirza Han, padişahın teyzesi olan kendi anasının evinde gizlendi. Mirza Muhammed ise kendi karısı olan padişahın küçük teyzesinin evinde bulunuyordu. Can korkusundan bir hizmetçiye kendisini yatağa sarıp bağlamasını söylemişti. Sonra padişahın adamları bu hileden haberdar oldular. Padişah, teyzelerinin hatırı için Mirza Muhammed Hüseyin’in günahını affettiler (Gülbeden, 1987: 1209).”

Muhammed Şibani, babasını öldürttüktan sonra Mirza Haydar’ın da ırmağa atılması ve böylece Hocent nehrinde boğdurulanlar arasına katılması emriyle Buhara’ya bir görevli gönderdi. Bu buyruğu Mirza Haydar’ın ablasıyla evli olan Ubeydullah Han yerine getirecekti. Muhammed Şibani’nin kendisini öldürtmek istediğini, kendisine Mevlana Muhammed anlattığındaki duygularını *Tarih-i Reşidî*’de şöyle anlatır:

“Mirza’yı Horasan’da öldürttüler ve şimdi seni aratıyorlar. Senin Amu nehrinde boğulman ve bu şekilde öbür dünyaya gönderilmen emrini aldılar. Eğer seni götürecek birini biliyorsan, bir an önce uç...Korku ve keder içimi kapladı, ağlamaya başladım; canımı kurtarmak ümidiyle kaçmak istedim (Duğlat, 2006: 387).”

Mevlana Muhammed, Mirza Haydar’ı Buhara’nın dışında yaşayan bir dostunun evine göndererek burada birkaç gün geçirmesini sağlamıştır. Mirza Haydar, kendisini koruyan Mevlana Muhammed ile birlikte, Haltan ve Kulab’ın dağlık arazisindeki zor ve heyecanlı bir kaçışın ardından Ceyhun’u geçip Badahşan’a varmıştır. Kila Zafer’de hüküm süren Babür’ün kuzeni Han Mirza, kaçaklarla ilgilenmiş ve Babür kendilerini Kabil’e çağırınca kadar burada bir yıl kalmışlardır. Daha sonra Mirza Haydar’ı Babür himayesine almıştır.

Mirza Haydar Duğlat, dönemin diğer şehzadeleri gibi eğitilmiş, din, edebiyat, şiir, müzik öğrenmişti. Eğitimiyle ilgili *Tarih-i Reşidî*’de küçük bilgiler veren Mirza Haydar, babasının Herat’ı ilk ziyaretinde Hafız Miram adında çok dindar ve usta bir adamdan çocuğunun öğretmeni olmasını istediğini belirtmiştir. Dindar ve fakir bir insan olan Hafız Miram, Kuran’ı kıratıyla okur, talik yazısı ve diğerlerini çok güzel yazardı. Mirza Haydar, “Babam onu çok sevmiştir ve Herat’ta kaldığı sırada gerek huzurlu günlerinde ve gerekse sıkıntılı anlarında bu adam onun sürekli yoldaşydı. Bana Kur’an’ı ve yazmayı o öğretmişti” diye yazmıştır. (Duğlat, 2006: 379).

Mirza Haydar’ın şiirleri hakkında Babür de Vekayi’inde yorum yapmış ve eserlerini ‘vasat’ olarak değerlendirmişti. Çağatay mirzalarından Çağatay Türkçesi akımına

uyarak eserlerini bu dilde verenlerin yanı sıra, bazıları da eski geleneklere bağlı büyük beyler adına Uygur alfabesi ile eser yazıyorlardı. Fakat Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi Farsça yazmıştı. Çağatay edebiyatı ise XV. yüzyılın ilk yarısında Timurlu şehzadelerinin himayesinde gelişmesini sürdürmüş, Ali Şir Nevai *Muhakemetü'l-Lügateyn* adlı eserinde Türkçe'nin Farsça'dan daha üstün olduğunu söylemek cesaretini göstererek Türk şairlerini Türkçe yazmaya teşvik etmiştir (Aka, 2000: 136-138).

1.3 Babür'e Katılması

Muhammed Şibani'den kaçışın ardından Mirza Haydar'ı kuzeni Babür Kabil'e çağırdı. Mirza Haydar, Kabil'e giderek Babür'e katıldı. Böylece askeri hayatına hızlı bir şekilde başlayan Mirza Haydar, yaşı çok küçük olmasına rağmen savaş taktiklerini öğrendi.

Babür, İran ordusundan aldığı büyük destekle, Kunduz, Katlar ve Kuzan'ın sahibi oldu. 1510 yılında Muhammed Şibani'nin Merv yakınlarında savaşta yenilip öldürülmesinin avantajıyla Maverainnehir'in başkenti Semerkand için harekete geçildi. Önce Buhara, sonra Özbek önderlerinin savunmasız bıraktıkları Semerkand'a yürüdüler. Babür, Semerkand'da halk tarafından büyük coşkuyla karşılandı ve Orta Asya'nın büyük bir bölümünün efendisi haline geldi (Duğlat, 2006: 40). Babür, maiyetindeki Mirza Haydar'la birlikte Semerkand'da birkaç ay geçirdi. Özbek boylarından oluşan güçlü bir ordu, bölgeyi almak için Babür ve İranlı müttefiklerini zorladı. O sırada Özbeklerin kuşatmaya aldığı Buhara'ya yürüdüler, fakat püskürtüldüler ve kısa bir süre sonra şehrin kuzeyinde uzak bir mesafede olan Gicduvan'da gerçekleşen savaşta ağır bir yenilgi aldılar. Ardından İranlılarla ittifak sona erdi ve Babür Hisar'a geri çekildi. Burada Özbeklerin hizmetinde bulunan Moğulların² bir birliğinin şaşırtıcı bir saldırısına uğradılar ve ezici bir yenilgi daha tattılar. Bu yenilgiden sonra Babür Kabil'e geri çekildi, fakat Mirza Haydar, artık

² Moğul, Çağatay mülkünde yerleşen ve daha sonra Babür'le birlikte Hindistan'a da yayılan Moğol asıllı kitle ve onların siyasi yapılanmasıdır. Genel adlandırma Moğol olarak kalmaktadır. Çağatay ülkesindeki Moğollar için bu adlandırma yerindedir ve belki gereklidir; üstelik tarihî bir kullanımı vardır. Ancak bir Türk olan ve kendisini tartışmasız şekilde Türk olarak gören Babür'ün kurduğu devlet Türkçe'deki gelenek sürdürülerek Babür'ün takipçileri Babürlüler olarak adlandırılacak, böylece onlar Çağatay Moğullarından da ayrılmış olacaktır (Duğlat, 2006: 17).

ondan ayrılmıştı. Semerkand'dan çekilişten sonra, Babür'e çocuğun kendisine gönderilmesi için birkaç kez yazan Mirza Haydar'ın amcası, Moğulistan Hanı Sultan Ahmed sonunda isteğine kavuştu ve Mirza Haydar, Şahın isteksizce gösterdiği rızadan istifade etti ve o zaman Fergana'nın başkenti olan Andican'a gitmek için amcasını takip etti.

1.4 Sultan Said Han'la Faaliyetleri

Mirza Haydar, 1514 yılında akrabası Sultan Said Han'ın hizmetine girdiğinde on beş yaşındaydı.

Mirza, Sultan Said'e 19 yıl boyunca çeşitli şekillerde, genellikle asker olarak hizmet etti. Mirza Haydar, 1514'te Said Han'ın hizmetine girdi; ancak Andican'a geri döndü. Ertesi yaz içinde Özbekler kendilerini topladılar ve Fergana'nın başkentini kuşatmaya almak için büyük bir kuvvetle yürüdüler. Sultan Said Han, komutanlarıyla bir kurultay topladı ve Özbekler'in gücüne karşı durulamayacağı yönünde fikrini belirtti. Han, Andican'dan ayrıldı ve o sıralarda Mirza Ebû Bekir'in elinde bulunan Kaşgar'ı almak üzere yola çıktı.

Mirza Ebû Bekir, Mirza Haydar'ın anlatımına göre zalim bir hükümdardı ve Doğu Türkistan'ın neredeyse tamamının hakimiydi. Sultan Said Han, 1514'de Kaşgar'ı alırken, Yangi Hisar, Yarkent ve Doğu Türkistan da kısa sürede düştü. Ebû Bekir öldürüldü ve Moğul hanları hanedanı Doğu Türkistan'da yeniden yerleşti. Mirza Haydar, Said Han'ın Kaşgar'ı fethinde, Mirza Ebû Bekir'in 48 yıl boyunca bin bir zahmetle ve vahşice bir pıntilikle koruduğu her şeyi bıraktığını yazar (Duğlat, 2006: 501).

Mirza Haydar'ın faal askeri hayatı, on beş yaşında olmasına rağmen yüksek bir makamda başladı. Uzak yerlere askeri seferlerde önemli komutanlıklar ona emanet edildi. Mirza Haydar, Sultan Said'in Moğulistan'daki Kırgız ve Özbeklere karşı savaşlarında yer aldı. Bunlardan ilki, 1527 yılında o zamanlar Balur olarak bilinen dağlık ülkenin istilasıydı. Sefer, Said Han'ın oğlu Abdürreşid Sultan'ın komutası altındaydı. Mirza Haydar Duğlat, seferde Abdürreşid Sultan'a bir çeşit vasi veya yönetici gibi davranıyordu. Bu konuda Sultan Said Han kendisini yetkili kılmişti.

Said Han, 1529-30 yıllarında Badahşan'a karşı bir sefere çıktı, fakat harekate başlaması için Mirza Haydar'ı önden göndermişti. Mirza Haydar bu seferde Kale-i Zafer'i tahrip etmişti. Mirza Haydar, Said Han için en önemli hizmetini 1531'de gerçekleştirmiştir. Bu hizmet Ladak, ardından Keşmir ve Baltistan (Küçük Tibet), daha sonra Tibet'in istilasıydı. Mirza Haydar, bu seferlerin amacının, bu bölgede putperestliğin çok olması ve Said Han'ın cihad arzusuyla yapıldığını kaydetmiştir.

Mirza Haydar, Keşmir'in fethi ve daha sonra buradan dönüşünde han tarafından büyük ilgiyle karşılandı. Mirza Haydar'a göre, Keşmir sultanları ve sadece kendilerine bağlı olan valileri, artık Moğul hanlarının tâbileridir. Said Han, sağlık durumunun iyi olmadığını söyleyerek Mirza Haydar'ı Ursang seferi için görevlendirdi. Said Han, sağlığını iyice kaybetmişti. Suget geçidinde damgiri veya dağ hastalığı olarak bilinen bir hastalığa yakalandı. Kısa bir süre sonra da bu hastalıktan dolayı hayatını kaybetti. (2.8.1533) (Kurban, 1995: 27).

Mirza Haydar Sultan Said Han'ın ölümüne ve tüm engellere rağmen Lassa'ya sekiz günlük bir mesafede gösterilen Astabrak veya Astakbark dediği bir yere varıp yağmalayınca kadar başkente doğru ilerleyişini sürdürdü. Fakat atların ölümü, iase ihtiyacı ve soğuk ile yüksekliklerin sebep olduğu genel gerilim, Mirza'yı seferi bu noktada bırakıp 1533'ün ilk aylarında ordusunun sadece kalan bir kısmıyla Ladak'a doğru geri çekilmeye zorlamıştır. Kalanların da çoğu dağlar arasından evlerine dönmek için firar edip onu bıraktı. Ancak bozulmuş ve çaresiz bir haldeyken Yukarı Ladak'ın önde gelenleri onu ve adamlarını dostça karşıladı ve hatta birlikte bir kuvvet oluşturmasına yardım ettiler. Ülkenin Purik, Suru ve Zangskar olarak bilinen batı bölgelerine saldırmak ve yağmalamak için ilerledi. İlk yıl içinde adamlarını ve hayvanlarını açlıktan korumak dışında bir şey yapamadı, ikinci yıl ise (1535) keder içinde Leh yakınlarına geri çekildi ve hoşgörülü davranan Ladak önderlerinin merhametine kendini bıraktı. Takipçileri onu terk etmeye başladılar.

1.5 Abdürreşid Dönemi ve Babürlüler'e Katılması

Sultan Said Han öldükten sonra idareyi alan oğlu Abdürreşid, kendisine karşı komploya karıştığından şüphe ettiği Mirza Haydar'ın amcası Seyyid Muhammed Han'ın da bulunduğu akrabalarının çoğunu öldürttü. Mirza Haydar'ın amcası Seyyid

Muhammed Mirza, Said Han öldükten sonra Abdürreşid Sultan'ın gelmesini beklerken, Mirza Ali Tugay ona gitti ve kendisi için bir tertip hazırlandığını ve öldürüleceğini söyledi. Abdürreşid Sultan da geldiğinde Mirza Haydar'ın amcasının başını kılıçla vurdurdu.

Mirza Haydar, Abdürreşid'in hükümdarlığının başlangıcındaki olaylarla derinden yaralanmıştı. Amcası, Sultan Said'e yıllarca sadakatle hizmet etmiş ve onun için çok zor işler başarmıştı. Mirza Haydar da Said Han'ın mülk ve iktidarını genişletmek için canla başla çalışmıştı. Mirza Haydar, bunlarla birlikte, hanın iki oğlunun arkadaşı ve eğitmeni olmuştu. Abdürreşid Sultan, onu en büyük ağabeyi olarak gördüğünü söylüyordu (Duğlat, 2006: 566). Mirza, amcasının ve ailenin diğer üyeleriyle aynı muameleye uğramaktan korktuğu için bir korunak aramak zorunda kaldı. Ladak'da daha fazla kalması mümkün değildi.

İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş'ta*, Amcası Seyyid Muhammed Mirza, Abdürreşid Han tarafından öldürülünce, bu olaydan korkan Mirza Haydar Duğlat'ın Timurlular tarafına kaçtığı ve 1544'de Keşmir'i fethederek orada devlet kurduğunu yazar (Kurban, 1995: 15).

Hindistan ve Kabil'e doğrudan giden yollar da onun din adına sefer yaptığı kimselerin ellerindeydi. Hizmetinde kalan az sayıda kişiyle birlikte, Karakurum geçidinin kuzeyinde Akdağ'da Ladak ve Yarkent arasındaki bildik yoldan saparak Badahşan'a ulaşmaya karar verdi. Zorlu bir yolculuğun ardından 1536-37 kışını Badahşan'da geçirdi. Ertesi yıl Kabil'e ve daha sonra Lahor'a vardı. Lahor'da onu Babür'ün oğlu Kamran Mirza karşıladı. Kamran, o zamanlarda İranlılarla toprak kavgasına girmişti ve Mirza Haydar'ın varışından kısa süre sonra Şah İsmail'in oğulları Sam Mirza ve Şah Tahmasb tarafından kuşatılan Kahdehar'ın yardımına koştu.

Kamran, Safeviler'e karşı sefere gitmeden önce Mirza Haydar'ı Hindistan'ın kendisine ait olan kısmının valisi olarak atadı. Mirza Haydar, bu makamda otururken vergi topladı, isyanları bastırdı ve sınırları koruyarak İslamı yerleştirdi ve Lahor'da bir yıl kaldı. Kamran Pencab'a döndükten kısa bir süre sonra (1538) Hümayun Ganj nehrinin sol yakası boyunca Agra'ya doğru ilerleyen Afgan önderi Şir Şah Sur'a yenildi. Hümayun'un isteği üzerine Kamran ve Mirza Haydar, yanlarına 20 bin kişilik bir ordu

olarak önce Delhi, sonra Agra'ya hareket etti. Ancak kardeşler arasında anlaşmazlık çıktı. Mirza Haydar Şir Şah'ın kendisiyle birlikte Lahor'a dönme teklifini kabul etmesi ve kendisine büyük itibar gösteren ve Moğul adetince kardeş olarak adlandırılan Hümayun'un bağılısı olarak kaldı. Hikmet Bayur'a göre Mirza Haydar'ın Hümayun'la kalması özel bir sebepten dolayı değildir. Mirza Haydar, böyle yapmayı daha doğru bulduğu için kalmıştır ve bu yüzden onun yazıları tarafsız görülebilir (Gülbeden, 1987: 67). Knauc (Kanevc) dolaylarında Hümayun ile Şir Şah arasında yapılan vuruşmada Hümayun ağır bir yenilgi aldı. Mirza Haydar da bu savaşta bulunmuştur. Bozgunun sonra Hümayun ve üç kardeşi, ordunun kalıntıları ve kuzeye çekilmek isteyen 200 bin kadar aile ile Lahor'a çekildiler ve ne yapılması gerektiği üzerinde tartıştılar. Lahor, Kamran'ın ülkesiydi ve henüz ordusu yıpranmamıştı. Lahor'daki tartışmalarda, Hindal ve Yadigar Mirzalar, batıya gidip sözde de olsa Sind ülkesini alıp, Gücerat'a el koyup, Kuzey Hindistan'da yeniden egemenlik kurmak istiyorlardı (Bayur, 1987: 48).

Mirza Haydar Knauc yenilgisinden sonra Hümayun'a tavsiyelerde bulunmuş, Çağatay emirlerine Serhind'den ordunun kendisini güven içinde yeniden düzenleyebileceği ve Hindistan'ın sahipliğini yeniden kazanmakta etkili olarak kullanılabileceği Tuz yaylasına kadarki alçak tepelikler boyunca ayrı mevziler tutmalarını önermiştir. Mirza Haydar'a göre Keşmir ele geçirilirse çokluk çocuk oraya yerleştirilecek, kendisi de Keşmir'in fethini üstlenecekti. Fakat Hümayun bu öneriye uyma eğiliminde olmasına rağmen, diğer danışmanları kafasını karıştırdı. Hümayun, Mirza Haydar'ın tasarılarından yararlanmadıysa da, onun uygulamasına izin verdi. Mirza'ya küçük bir birlik verdi ve Lahor'dan kendilerinin refakatinde dağlık memleketlere girmek ve aralıklarla, Hümayun'un sırasıyla İskender Tupçi ve Hoca Kelan adlı iki subayı tarafından izlenmek üzere, Keşmir önlerine katılmak için gönderildi. Mirza Haydar, kendi komutasındaki az sayıda adamla 21 Mayıs 1540'da Punç geçidini aşıp vadiye girdi. Hesaplamaları doğru çıktı ve önderler ve halktan direnişle karşılaşmadan ülkeyi ele geçirdi. Mirza Haydar, Keşmir'de devletin başındaydı.

Keşmir daha önceki zamanlarda, kraliyet ailesinin temsilcileri olanların dışında kimseyi üst yönetici olarak benimsememişti. Otoriteyi işleten yerel önderlerden Nazuk Şah adlı bir prens destekleniyordu. Mirza Haydar, onu da kendi himayesine almıştı. Fakat Kaçi Çak adlı birisi, Mirza Haydar'dan ayrıldı ve Şir Şah'ın korumasını istedi.

Şir Şah ve 2000 kişilik Afgan kuvvetinin istila tehdidi Mirza Haydar'ı harekete geçirdi. Üç ay kadar istikrarsız ve gezgin bir hayat yaşadktan sonra, 2 Ağustos 1541'de düşmanlarıyla bir savaşa girdi ve onları bozguna uğrattı. Mirza Haydar, bu zaferle kendisini Keşmir'in tartışmasız efendisi olarak ilan etti.

Mirza Haydar'ın ikinci başarısının ardından 1543 yılına kadar sürecek bir sessizlik dönemi yaşandı. Şir Şah'ın 1545'de ölümünden sonra Hümayun Kâbil üzerine yürüdü. Orada padişahlık eden Kamran adamlarının çoğu Hümayun'a katıldığı için ağabeyiyle çarpışmadan Sind'de kayınbabası Şah Hüseyin Argun'un yanına kaçtı ve Kâbil Hümayun'a geçti(18.11.1545). 1546'da Kamran Kâbil'i Hümayun'dan aldı. Kâbil, 1547'de tekrar Hümayun'a geçti (Bayur, 1987: 60). Mirza Haydar, 1548'de dikkatini önce Baltistan, sonra Ladak'a ve Rajaori ve Pakhli'ye yöneltti. Mirza Haydar, 1549 yılında bir kez daha Hindistanlı Afganlılar ile mücadele etti.

Mirza Haydar Duğlat, 1551 ekiminde yerlilerin bir isyanı sırasında, okla vurularak öldürüldü. Onun ölümüyle ilgili en ayrıntılı bilgiyi *Tarih-i Keşmir* verir. Burada anlatıldığına göre Mirza Haydar, bir gece baskını ile Keşmirililere saldırarak öç almak üzere Aunpur'a doğru harekete geçmiş, hazinesini ve ailesini Andarkul'a bırakmıştır. Onun buradan ayrılış haberi Keşmirililere ulaştırılmıştır ve onlar da teyakkuza geçmiştir. Mirza yalnız başına Keşmirililerin planlarını bulmak için ordularının yakınına gittiğinde Kamal Dumi bu bölgeyi izlemekle meşguldü. Karanlıkta bir atlının durduğunu fark etti. Mirza'nın nereli olduğu ile ilgili araştırma yapmış olmasına rağmen (kimsin ve nereye gidiyorsun diye bağırması) Mirza Haydar Keşmir dilini iyi bilmediği için Keşmirce cevap verememişti. Kasap onu casus zannedip ona ok attı ve Mirza hemen can verdi. Keşmir halkı Kara Bahadır Mirza, oğlu ve ailesi ile takipçilerine saygılı davrandı. Onları bütün malları ile birlikte memleketlerine gönderdiler (Mansure Haidar, 2002: 131-133). Böylece, Mirza Haydar Duğlat'ın ölümüyle Altışehir ve Keşmir'de 13. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl ortalarına kadar süren Duğlat soyunun 300 yıllık saltanatu sona erdi (Kurban, 1995: 15).

1.6 Mirza Haydar'ın Asker ve Yönetici Yönü

Mirza Haydar Duğlat, henüz çocuk yaşlarda başladığı askerlik ve yöneticilikte en üst düzeye kadar çıkmış, Keşmir'i fethinden sonra burayı tek başına 11 yıl yönetmişti. *Tarih-i Reşidî*'nin ikinci bölümünde bu yüzden daha çok Mirza Haydar'ın katıldığı seferlerin ayrıntıları, savaş taktikleri, asker sayıları, askerî malzemeleri gibi bilgiler mevcuttur.

Mirza Haydar, henüz 9 yaşındayken himayesine girdiği Babür'le birlikte başladığı askerlik mesleğini 15 yaşından itibaren Sultan Said Han'ın yanında sürdürdü. Mirza Haydar, 1514 yılında Taşkent'teki Özbeklere karşı sefer düzenleyen Sultan Said Han'a katılarak onun hizmetinde 19 yıl kaldı. Yaşamı savaşlarla geçen Mirza Haydar, bir asker olarak öldü (1551). Said Han'ın kendisine verdiği görevleri eksiksiz şekilde yerine getirmek gayretiyle 19 yılı geçiren Mirza Haydar, bu sürede farklı konumlarda askerî veya idari yönetici olmak için çabalamadı. İnsanlar iktidarı ancak, başka insanları kendi yetenekleriyle idare edebileceklerine inandıkları sürece isterler ama kendilerini yeteneksiz gördükleri anda, bir önderin ardına takılmayı yeğlerler (Russell, 2002: 18). Mirza Haydar, bir prens olarak bulunduğu yapıdaki konumunu sorgulamadan hiyerarşiye uyum sağladı. İktidar hırsını ön planda tutmadığı dikkati çeken Mirza Haydar'ın Keşmir'in hakimi olmasından sonra Nazuk Şah adına hutbe okutup para bastırması çeşitli kaynaklarda bahis konusu olmuştur. Mirza Haydar, iktidara çok istekli bir yönetici değildi.

İslam dinine göre halkı Müslüman olmayan bir yere açılan savaşın “gaza” olarak adlandırılmasına titizlikle bağlı kalan Mirza Haydar Duğlat, seferlerini anlatırken “gaza” mantığına uygunluğunu belirtmiştir. O, sefer açılan yerin gayri Müslimlerin elinde bulunmasını geçerli sebep olarak benimsemiş, bununla birlikte, ganimetlerle kendisine bağlı olanların hayatını idame ettirme geleneğini sürdürerek İslam inancı ve Moğul geleneğini birleştirerek bir savaş anlayışı oluşturmuştur.

Mirza Haydar'ın yöneticilik anlayışında, adalet büyük önem taşıyordu. Mirza Haydar, bir yönetici ve komutan olarak adalet duygusuna verdiği önemi, adil davranmayan hanlar üzerinden örneklemelerle anlatmıştır. Ona göre bir yöneticinin adalet anlayışı,

şahsi hırslardan ve hesaplaşmalardan uzak tutulmalı, yönetici adil olduğu kadar affetmeyi de bilmeliydi.

Mirza Haydar, çevresine sık sık danışan bir yönetici ve komutandı. Keşmir'i fethini anlatmaya "Akıllı kimseler, şehirde daha fazla kalamayacağımızı" söyledi diyerek başlar ve bu önerinin ardından harekete geçerek şehri fethettiklerini anlatır. Machiavelli, "Hükümdar daima fikir danışmalı" der, ama ona göre bunu başkaları değil, kendisi istediği zaman yapması gerekir. Hatta kendisi talep etmediği sürece kimsenin herhangi bir konuda kendisine fikir vermeye kalkışmak cüretinde bulunmasına müsaade etmemesi gerekir. Machiavelli'ye göre hükümdar hiç çekinmeden sorular sormalı, ama söylenen doğruları sabırla dinlemelidir (Machiavelli, 1998: 239). Mirza Haydar'ın etrafında dönemin idari yapısı gereği danışmanları vardı. Önemli kararlar alınırken onlara danışıyordu. Kararların sonuçları ile ilgili *Tarih-i Reşidî*'de zaman zaman özeleştiride bulunmuştur.

Bir asker ve yönetici olarak Moğul geleneklerine bağlı kaldığı dikkati çeken Mirza Haydar, özellikle askerî hareketlerindeki 'İslamiyete hizmet' maksadını daima vurgulamıştır. Mirza Haydar, Moğul gelenekleri ve o coğrafyadaki yaşam koşullarının gerektirdiği yağma ve ganimete dayalı askeri seferlerin sebeplerini, İslamiyete dayandırma ihtiyacı hissetmiştir. İslamiyet uğruna savaşmak, İslamî toplumlarda çok yüksek sayılan değerler arasında başta gelmektedir. Fakat bir yönü de muhtemelen kabile içinde, iktisadi kaynakların geçim sağlayacak düzeyde olmamasıdır (Mardin, 1986: 68). Mirza Haydar'ın sefer düzenlediği yerlerin halkının İslam dini dışında olması da oraya gitmesi için belirleyici sebep olarak gösterilmektedir. Tibet seferini anlatırken, söze "Gaza İslam'ın temel desteği ve sağlamlaştırıcısıdır. İmanın esasları için en etkili zemin çalışmasıdır (Duğlat, 2006: 588)" diye başlar ve gazanın faziletleriyle ilgili belagata yer verir. Yine bir başka bölümde "Balur bir kâfiristandır ve sakinlerinin çoğu dağlıdır. Bir tanesinin bile bir dini veya inancı yoktur. Kendisinden çekindikleri veya kaçındıkları bir şey yoktur; istediklerini yaparlar ve duraksamadan ve tereddütsüz arzularını takip ederler (Duğlat, 2006: 556)" şeklinde bilgi verir. Mirza Haydar, dindar bir yönetici olmayı üstün tutar ve bu bağlamda Sultan Said Han'ı daima örnek gösterir. *Tarih-i Reşidî*'yi yazarken sık sık hanları, mirzaları anlatan Mirza Haydar için ideal yöneticiler daima dine bağlı olanlardır.

Mirza Haydar asker ve yönetici olarak yetişmesi, sık sık yer değiştirip seferlere katılmasından dolayı hem bölgeyi iyi öğrenmiş, hem de farklı hanlarla birlikte çalıştığı için gerek askerî yöneticilik, gerekse devlet yönetimi konusunda tecrübe kazanmış olmalıdır. Kendisini iyi bir yönetici olarak gören Mirza Haydar, güvenilen, emin ve işini hakkıyla yapan bir yönetici olduğunu *Tarih-i Reşidî*'nin çeşitli yerlerinde yazmıştır. Mirza Haydar, iyi yöneticilik değerlerini, Babür'ün oğlu Kamran Mirza'nın Kandahar'a giderken kendisini yerine bırakmasını anlatırken de belirtmiştir. Burada Kamran Mirza'nın giderken tüm Hindistan ve bağlı yerleri kendisine emanet ettiğini dile getirerek tüm devlet memurları ve beylere karşı tam yetkiyle donatıldığını ve devletin kendi yetkisine bırakıldığını yazmıştır. Mirza Haydar, buradaki uygulamalarıyla iyi yönetim anlayışını şöyle anlatmıştır:

“Devleti en iyi şekilde idare edebilmek için mümkün olan her şeyi yaptım. Vergi toplama, isyan bastırma, hudutları koruma ve İslamı yayma işlerini dikkatle gözettim. Öyle ki Kamran Mirza zafer ateşiyle payitahtı Lahor'a döndüğünde, maaşımı 15'den 50 leke çıkardı; himmetleriyle beni akranlarım arasında yüceltti (Duğlat, 2006: 639).”

Mirza Haydar Duğlat, Keşmir'i fethini anlatırken, bölgenin topografyasından haberdar olduğunu belirtir. Bölgeyi tanıdığı için fetihle bu bilgilerini kullanarak bir plan yapan Mirza Haydar Duğlat'ın bu özelliği, zaferine katkıda bulunmuştur. Uygulayacakları askerî taktiklerde bölgenin topografya bilgisinden faydalanan Mirza Haydar, seferlerinin ayrıntısını anlatırken bu konuya da yer vermiştir.

Mirza Haydar Duğlat'ın yetiştiği kültürde mirzalar avcılık eğitimi de alıyordu. İyi bir avcı olduğu bilinen Mirza Haydar'ın, bundan seferlerde de faydalandığı tahmin edilebilir. Machiavelli, bir askerin bu konudaki avantajlarını tespit ederek av seferlerini savaşın tasviri olarak belirler ve bu yüzden yüksek rütbeli kişilerin böyle bir etkinliğinin onurlu ve gerekli olduğuna vurgu yapar: “Avcılık dışında farklı bölgelerin bilgisini edinebilmek için daha elverişli bir yol da yoktur; çünkü avlanma, onunla uğraşanların avlandıkları yerin etrafının hal ve şeklini ayrıntılı bilmelerini sağlar. Böyle bir tecrübesi olan biri, ovaların uzunluğunu, dağların yüksekliğini, vadilerin genişliğini ve geçmişte sıkıca kavrayarak kazanmış olduğu tüm böyle şeyleri bir bakışta bilir (Machiavelli 2009: 496-497).”

Mirza Haydar, bir yönetici olarak fethettiği yerlerde İslamiyete uygun olarak öncelikle ılımlı bir politika izliyordu. Nubra'yı fethetmeden önce burada yaşayan insanlara genel

bir çağrıda bulunmak üzere bir elçisini göndermiştir. Mirza Haydar'ın İslam'a davetine çok sayıda kişi katıldı, fakat isyancı lider ve önderler, hisar ve kalelerine çekilerek reddettiler. Halkın savaştan kaçınarak Mirza Haydar'ın hakimiyetini kabul etmesi, onların şehirlerinin yıpranmasına engel olarak günlük hayatlarını sürdürme isteğiyle açıklanabilir. Halkın çoğunluğunun teslim olma eğilimine karşı liderlerinin direnmesi üzerine Mirza Haydar, onların reisi durumundaki Bur Kapa'nın istihkam kurduğu baş kale olan Mutadar'ı kuşattı ve kaleyi fethetti. Bur Kapa tüm adamlarıyla birlikte öldürüldü, kelleleri yüksek bir minare oluşturdu. Onların beyinlerinden çıkan buhar, göklere yükseliyordu (Duğlat, 2006: 588-589). Bundan sonra kimse direnmeye cesaret edemedi ve tüm Nubra eyaleti zapt edilerek kaleye bir birlik yerleştirildi ve düzen sağlandı.

Mirza Haydar, Nubra örneğinde görüldüğü gibi, öncelikle savaş yanlısı değildir. Halkın ve şehrin zarar görmemesi için öncelikle hakimiyetini kabul etmeleri yolunda onlara davet göndermiştir. Ancak Mirza Haydar'ın savaştan kaçındığı ölçüde kendisine direnenleri en şiddetli şekilde cezalandırması, onun o dönemin koşullarına uygun bir asker olduğunu gösterir. Tarih-i Keşmir'de de Mirza Haydar'ın barış yanlısı olduğu, Keşmir'i kalkındırdığı, burada müziği ilerlettiği ve okuyup yazarları himayesi altına aldığı yazılıdır.

Kale-i Zafer'e gittiğinde Badahşan'ın kendilerine verilmesini ve kış bitiminde hanın tekrar çekilmesini önererek müzakereye girmeye çalıştıklarını, fakat kendilerine güvenmediklerini, hatta daha kötüsü hile yaptıklarından kuşkulandıklarını aktarır. Mirza Haydar Duğlat, tarihinde böylece yağmaya karar verdiğini ve han arkasından varıncaya kadar Kale-i Zafer'in etrafındaki tüm memleketi süpürüp götürdüğünü yazmıştır (Duğlat, 2006: 560).

Askerî seferlerinde dinî sebepleri ön planda tuttuklarını sık sık vurgulamasına rağmen, Orta Asya'da bu tür akınların öncelikle ganimet amacıyla yapıldığı bilinir. Ursang'daki tapınağı yıkmak için 939 (1533)'da yola çıktığını yazan Mirza Haydar Duğlat, "Tibet'in bu kısmında 20 gün yürüdükten sonra, birkaç kale dışında kafirlerin hiçbir izini bulamadık. Bu kaleler öyle sarp bir yerde ve öylesine iyi tahkim edilmişlerdi ki,

ancak büyük zorluklarla alınabilirlerdi ve kârı zararına değmezdi (Duğlat, 2006: 625)” diyerek seferlerde fayda-zarar karşılaştırması yaparak bir karar verdiğini gösterir.

Seferlerinden bahsederken mümkün olduğunca ayrıntı vermeye gayret eden Mirza Haydar Duğlat’ın Tibet seferiyle ilgili anlattıkları ise beklentiyi tam karşılamaz. Yerler ve tarihler konusunda kesin bilgiler vermeyen Mirza Haydar Duğlat’ın bu tercihinin, daha çok askerî gücü ve ganimetleri bildirmeye odaklanmasının sebep olduğu düşünülebilir. Daha basit bir düşünceyle, yer ve tarih konusunda beklentisi olanları hayal kırıklığına uğratan şey; Mirza Haydar’ın farklı düşünmüş olmasıdır. Haydar Duğlat’ı bugünün tarihçilik anlayışıyla okuyan bir tarihçi, Tibet seferiyle ilgili daha fazla ayrıntı beklerken öznel yaklaşımda bulunur, okumak istediklerini, yazarın yazması gereken şey olarak belirlerse kolayca eksiklikler bulur.

Mirza Haydar askerî ve yönetsel uygulamaları ile ilgili *Tarih-i Reşidî*’de bilgiler vermiştir. Özellikle fethettiği yerleri anlatırken buradaki yeni düzenlemeleri hakkında açıklamalar yapmıştır. Mirza Haydar, bir yeri fethettikten sonra burada kendi sistemine göre bir düzenleme yapıyordu. Bunlardan biri de, Tibet’in belli başlı bölgelerinden Guga idi. Yazar, Guga’daki uygulamalarını anlatırken buraya koyduğu cizyeyi ülkenin genişliği ve zenginliğine göre belirlediğini yazar. Mirza Haydar’a göre, Guga halkı onun koyacağı cizyeyi ödemekte istekliydi, bunun üzerine buraya ilerledi ve ahali tarafından barışsever bir tavırla karşılandı. Guga halkı Mirza Haydar’a karşı itaatkâr ve misafirperverdiler. Orada üç gün kaldıktan ve 3000 Tibet miskali vergi tespit ettikten sonra döndü (Duğlat, 2006: 528).

Mirza Haydar, her zaman bir hanın veya şehzadenin bağılısı olarak çalışmasına rağmen, Keşmir’in fethine duyduğu istek, onun iktidar arzusunu da gösterir. Keşmir’i, daha önceki görevlerinden farklı olarak kendisi yönetmek istemişti. Hobbes’a göre insan, doğası gereği bencil; fiziksel varlığını sürdürmesini sağlayacak ihtiyaçlarının giderilmesinde olduğu kadar toplumsal statükosunu güçlendirecek yetki ve iktidar araçların elde etme konusunda da yalnızca kendi faydasını gözetten bir varlıktır. “Başkalarına hükmetmek, başkaları tarafından tanınmak arzuları, karnını doyurmak veya güvende olmak kadar etkindir” (Sabine, 1962: 33-34).

Keşmir'in fethi, Mirza Haydar Duğlat için önemli askerî başarılarından birisidir. Hanın takviye ettiği bir orduyla Keşmir'e hareket eden Mirza Haydar Duğlat'a yolda Tibet'in bütün önder kişileri gelip tâbi oldular. Keşmir vadisinde yaşayan Balti Tibetlilerinden bazılarının da rehberlik etmesiyle Lâr geçidini geçerek bu ülkeye geldi. Şafakta askerleri gözcülere bir baskın yaptı ve geçidin aşağı kısmına kaçmaları sağlandı. Düşmanın ana kitlesi de onları görünce geçidi tutmanın imkansız olduğu kanaatine vararak kaçmayı tercih etti. Mirza Haydar, hemen peşlerine düştü (Duğlat, 2006: 594). Keşmir ordusu dağılınca şehirlerini ve evlerini terk eden ahali, mallarını meskenlerinde bırakarak dağlara ve derelere doğru kaçtı. Mirza Haydar, karargahını Racdan'da kurdu ve adamlarını surlarına yerleştirdi. 24 günlük beklemede hayvanlar güçlerini topladılar (Duğlat, 2006: 607).

Mirza Haydar, Keşmir'in fethini anlatırken danışmanlarından aldığı fikir doğrultusunda hareket ettiğini belirtir. Keşmir ordusundan önce kaçındıklarını anlatan Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de Keşmir'in fethini anlatarak danışmanlarının, şehirde kalmalarının iyi olmayacağı ve dışarı çıkıp onlarla savaş için fırsat kollamaları gerektiğini savunduklarını belirtir. Bunun sebebi de düşmanın silah ve sayı bakımından kendilerinden üstün olmasına rağmen, onları yine de taktik ile yenebilecek inancında olmalarıydı. Mirza Haydar, danışmanlarını dinledi ve Bağ Navin adlı köyde adamlarını çekerek döndü ve onlarla karşı karşıya geldi. Duğlat, fetihi "Kısaca göz açıp kapayıncaya kadar zafer rüzgarı esmeye başladı ve düşman dağılıp bozguna uğradı (Duğlat., 2006: 608)" diyerek özetlemiştir.

Keşmir'in fethi bahsinde, Mirza Haydar Duğlat'ın askerî yönü hakkında fikir edinilebilir. Şehirde kaldıkları 24 günü anlatırken, akıllı kimselerin artık savaşmaları gerektiğini söylediğini belirtir ve buradan onun, etrafındakilere danıştığı ve onların görüşlerine değer verdiği anlaşılır. Güç toplayıncaya kadar rakibinden kaçan, uygun koşullar sağlandığında saldıran Mirza Haydar Duğlat, soğukkanlı adımlar atarak zaferi kolaylıkla elde ettiğini belirtmiştir.

Mirza Haydar Duğlat, etrafındakilerin fikirlerine önem veriyordu. Genel olarak danışmanlarını dinleyen Mirza Haydar'ın yanıldığı sonucuna vardığı da oluyordu. Mirza Haydar, kitabında bu yanılgılarını da yazmaktan çekinmemiştir. Mirza Ali

Tugay'ı "kurnazlıkta şeytandan daha önde" olarak değerlendiren Mirza Haydar Duğlat, Keşmir'in fethinde onun kendisine gelerek ordunun kaçması halinde tamamen bozulacağını, düşman dağlara varırsa orda güçlü bir mevzi alacağını kesin olduğunu, bu yüzden onlara saldırmak için dağlara doğru gitmenin akıllıca olmadığını önerdiğini aktarır. Mirza Ali Tugay, Mirza Haydar'a, rezil olma tehlikesine girmenin aptalca olduğunu, onlar için düşmanı yok etmenin yolunun ailelerine saldırmak olduğunu, bu şekilde ailelerini savunmak için mecburen geleceklerini söyler. Mirza Haydar, onun önerisine kulak verdiğini "Bu şeytanca teşvikler ve yalan önerilerle kandırılmama izin verdim. Basiretli Mir Daim Ali'nin bilgece tavsiyesini kulak ardı ederek, bu rezil alçağın kötü önerisine uydum (Duğlat, 2006: 609)" sözleriyle belirtir.

Gelişen olaylar sonrasında güç durumda kalan Mirza Haydar, çok düşünüp taşındıktan sonra önünde sadece iki seçenek olduğunu görmüştür. Ya Mirza Ali Tugay'ı öldürecek ve Keşmir'i itaat altına alacak, ya da onu bağışlayıp ülkeden çekilecekti. Nihayet ikinci seçenekte karar kıldı ve Keşmir meliklerine savaşa son verme teklifleri gönderdi. Mirza Haydar, bu kararını şöyle anlatmıştır: "Böylece ferasetin emirlerini göz ardı ettim ve bu davranışım beni hayli zor duruma soktu. Gördüğümü gördüm. Malum, düşmanı önüneyken onu öldürmeyen, kendi kendisinin düşmanıdır (Duğlat, 2006: 611)."

Mirza Haydar, iki gün sonra Aksu'ya doğru yola çıktı. Uç'a varınca, yine Kaşgar listesinde bahsedilen Şah Baz Mirza tarafından karşılandı. Uç'tan ayrıldıktan sonra, Ayman Hoca Sultan'ın tüm adamları tarafından istikbal edildiğini kitabında yazar. Ayman Hoca, ona şunu soran bir haber göndermişti: "Ne oldu? Tüm akrabalık mütalaalarını bir kenara atarak müşavere için görüşsek olmaz mı?" Fakat Mirza Haydar görüşmeye razı olmadı ve şu cevabı verdi:

"Görüşmeyle bir şey elde edilmeyecekse, görüşme yapmaya değmez. Sonra yolculuk için gerekli tüm tedarikle birlikte sultana bir adam ve ayrıca kendisine eşlik etmek üzere bazı güvenilir kimseleri gönderdim. Daha sonra askerleri ve Aksu'daki halkı teşvik etmek ve işlerini en iyi şekilde düzene sokmakla uğraştım; gerekli emirleri Raşid Sultan'ın eski hizmetçilerine verdim ve eyalet hükümetini eşit şekilde köy ve yörelere bölerek düzenledim. Böylece tüm ahali memnun edildi. Orada altı ay kaldım (Duğlat, 2006: 565)."

Askerlik ve yöneticilik yaşamının çoğunu Sultan Said Han'ın yanında geçiren Mirza Haydar, onun sağ koluydu ve o zamanın yönetiminde ikinci adamdı. Mirza Haydar daha sonra Babür'ün oğullarının yanında yer aldığı da tek başına değildi. Fakat Keşmir'i fethettikten sonra artık buranın hükümdarıydı. Keşmir'in tek yöneticisi olarak bulunduğu 11 yıl boyunca memleketin değeri ve konumunun önemini iyi biliyordu. Mirza Haydar'ın Keşmir'in kalkınmasını sağlayacak hamleleri yaptığı bilinir. Fakat tarihinde bunlardan fazla bahsetmemiştir. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de o sıralarda geçitlerin ötesinde gerçekleşen olaylara daha fazla yer vermesine rağmen, Keşmir'deki yönetimiyle ilgili söylemesi beklenenleri tarihinin sonunda iki kısa bölümde özetlemiştir. Mirza Haydar'ın bunu tercih etmesinin sebebi, Keşmir'de kendisini sürgünde hissedip zihninin kendi memleketiyle meşguliyeti olarak açıklanabilir.

Mirza Haydar'ın askerî ve yönetici özelliklerinde eleştirilebilecek en önemli yönü, fethettiği yerin dilini bilmemesiydi. Mirza Haydar Keşmir'i fethetti ve 11 yıl burada hüküm sürdü. Ölümü de burada trajik bir şekilde gerçekleşti. Mirza Haydar, fethettiği bu toprakların insanların dilini bilmediğinden dolayı, bir gece baskınında kendisini tanıtamadığı için okla vurularak öldürülmüştü.

Asker ve yönetici olarak döneminde yaşayanlarca pek çok olumlu özelliği sayılan Mirza Haydar'ın fethettiği yerin dilini bilmemesi, yaşamına mal olmuştu. Mirza Haydar'ın Keşmir'in dilini bilmemesi, onun eğitim koşulları göz önünde alındığında normal karşılanabilir. O dönemde mirzalar iyi eğitim alıyor, yazarlar Farsça öğreniyordu. Mirza Haydar da kitabını yazacak kadar Farsça biliyordu. Keşmir'in yerlilerinin dilini öğrenmemesi o dönemin koşullarına göre doğal sayılabilirdi. Mirza Haydar, kendisi ile aynı statüde olanlardan eksik bir eğitim almamıştı. Onu ölüme götüren şey; bir başka coğrafyaya, oranın fatihi olarak yerleşmesiydi.

Machiavelli, ele geçirilen ülke ne aynı dili konuşuyor, ne aynı örf ve adetlere ve aynı kurumlara sahip bulunuyorsa, o zaman güçlüklerin çıkacağını ve bunları bir arada tutmanın büyük talih ve beceri istediğini söyler. Ona göre en iyi ve etkili çarelerden biri, fatihin fethettiği yere bizzat gelip yerleşmesidir (Machiavelli, 1998: 76). Bu görüşü hükümdarın o ülkede oturursa karışıklıkları daha doğarken görüp hemen bastırabileceği ve oradaki varlığının daha önceki memurların ve yöneticilerin yıkıcı

etkilerini önleyebileceği düşüncesiyle öngören Machiavelli'nin bu görüşü Mirza Haydar'a uyarlandığında dil bilmemesi nedeniyle öldürülmesi için trajik bir son olarak değerlendirilebilir.

1.7 Kaynaklarda Mirza Haydar

Mirza Haydar, gerek kendi toplumundaki kimliği, gerekse tarihçiliği nedeniyle tarih yazıcıları tarafından zaman zaman konu edilmiştir. Mirza Haydar'ı dönemin tarih yazıcıları askerî ve yönetsel faaliyetleri nedeniyle anmışlardır. Kendisinden özellikle Keşmir fatihi olarak bahsedilmiş, Babür gibi biyografi yazan bir tarihçi de onun soyu ve kişisel özelliklerine yer vermiştir.

Mirza Haydar, XVI. Yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan ve Hindistan tarihini kaydedenlerce mutlaka anılmıştır. Dönemine ait Babür'ün yanı sıra Gülbeden'in Hümayunnamesi gibi kaynak eserler, onunla ilgili bilgiler vermişlerdir. Daha sonraki tarih yazıcıları da Mirza Haydar'ın yazdığı *Tarih-i Reşidî*'yi o karanlık dönemi anlatan biricik eser olarak anarak pek çok olayı buraya dayanarak anlatmışlardır.

Mirza Haydar Duğlat'la ilgili döneminde yaşayan bazı tarihçilerin yorumları mevcuttur. Bunlardan en dikkat çeken, onun teyze oğlu Babür'ün yazdıklarıdır. Babür, soy ağacını çıkarırken Mirza Haydar Duğlat'a yer vermiştir. O, Mirza Haydar'ı ne bir asker, ne de bir tarihçi olarak anmıştır. Babür, geniş soyu hakkında yazarken sıra Mirza Haydar'a gelmiş ve o da kuzeni hakkında diğer akrabalarına olduğu gibi doğal bir yorum yapmıştır.

Babür, *Vekayi*'sinde, babasının Özbekler tarafından öldürüldükten sonra, gelip üç-dört sene kendi hizmetinde bulunduğunu, sonra müsaade isteyerek Kaşgar'a Said Han'ın yanına gittiğini yazar. Babür, burada bir beyite de yer verir: "Her şey, ister saf altın, ister gümüş ve ister kalay olsun, kendi aslına döner". Babür, Mirza Haydar bahsini şöyle kapatmıştır: "Dediklerine göre, şimdi tövbe etmiş ve iyi yola girmiştir. Elinden yazı yazmak, resim yapmak, ok, mızrak ve yay kullanmak gibi her şey gelirmiş. Şiir kabiliyeti de vardır. Bana da bir istidası gelmişti. İnşası da fena değildi (Babür, 1987: 10-11)".

Babür'ün kızı Gülbeden'in, kardeşi Hümayun adına yazdığı Hümayunname adlı eserde de Mirza Haydar'ın adı sıkça geçer. Hümayunname'de, Mirza Haydar'ın tarihçiliği ile ilgili de yorum vardır. Hümayun'un devletinde çıkan karışıklıkların yorumlandığı bölüm, aynı zamanda Mirza Haydar'ın o dönem nesnel bir tarihçi olarak değerlendirildiğini de gösterir:

“Hümayun daha önce Şii'liğe kalkıştığına ve bu yüzden devleti içinde kargaşalıklar çıktığına dair başka bir yerde kayıt yoktur; esasen öyle olmuş olsaydı, Babür Şii olduğu sıralarda ona karşın olarak pek çok şeyler yazmış olan Haydar, *Tarih-i Reşidi*'sinde Hümayun'a da karşın yazardı, halbuki böyle bir yazısı yoktur ve Haydar, onun bütün felaketlerinin kaynağı olarak afyona düşkünlüğüne göstermektedir; dolayısıyla Firişte'nin bu yazıları doğru ise, Hümayun bunu sırf güç bir durumdan kurtulmak için o sırada uydurmuştur (Gülbeden, 1987: 94).”

Mirza Haydar'la ilgili bilgileri toplayan bir kitap olan Mansura Haidar'ın Farsça'dan İngilizceye çevirdiği *Mirza Haidar Dughlat as depicted in Persian Sources* (Farsça Kaynaklarda Tasvir Edilen Mirza Haydar Duğlat), onun bahsinin geçtiği tüm Farsça kaynakların elden geçirilip oluşturduğu yegane kitaptır. Burada Mirza Haydar'ın soy ve aile bilgilerinin yanı sıra, daha çok askerî faaliyetleri yer alır. Örneğin Arif Kandahari'nin *Tarih-i Elfî* adlı eserinde, Mirza Haydar'ın Keşmir'i fethi bahsine geniş yer verilmiştir. (Haidar, 2002: 78-81).

Ebul Fazl'ın Ekbernamesi'nde de Mirza Haydar'ın Keşmir fethi ağırlıklıdır. Burada, Mirza Haydar'ın yöneticiliği eleştirilir ve onun Keşmir'de tutunamamasının sebeplerinden en büyüğü olarak, Keşmirlilerin tavrına karşılık olarak Nazuk Şah adına hutbe okutup para bastırması gösterilir.

Tarih-i Salatin, Mirza Haydar'ın Kaşgar'daki başarılarından söz ederek, burada herkese karşı dostça tutumu sayesinde kolayca hakimiyet kurduğunu yazar. *Tarih-i Salatin'e* göre, Mirza Haydar Keşmir'i fethettikten sonra burada Nazuk Şah adına hutbe okutup para bastırması, edebiyat ve sanatçılara kol kanat germiş, müziğin ilerlemesiyle uğraşmıştır. *Tarih-i Salatin* de Mirza Haydar'ın Keşmir dilini iyi bilmemesinden dolayı gözcünün onu casus zannettiğini ve bir ok ile başından vurduğunu yazar (Haidar, 2002: 134-136).

Heft İklim’de de Mirza Haydar ile ilgili bilgiler vardır. Burada Mirza Haydar’ın soyu belirtilir, özel hayatıyla ilgili başka yerlerde olmayan ayrıntılar yer alır. *Heft İklim*’de Mirza Haydar’ın Keşmir’i fethettikten sonra iyiliksever ve samimi bir mizaçta olduğu, lisan ve ifadesinin mükemmelliği, telaffuzunun ciddiyeti, yönetiminin harikuladeliği, cesaret, yiğitlik ve savaş sanatı ile üstün gelmesi, Keşmir’i yönetmesinden bahsedilir (Haidar 2002: 98-100).

Tarih-i Keşmir’de Mirza Haydar’ın 939 yılında Said Han’la Keşmir’e gelişiyle başlayan anlatı, hakimiyetinden sonra iyi bir yönetim kurmaya çalıştığıyla devam eder. Tarih-i Keşmir’e göre Mirza Haydar çeşitli zanaatkar, uzman ve bilirkişileri Keşmir’e davet etmiş, bölgenin mükemmelliği ve güzelliği artmıştı. Keşmir’de müziğin gelişimi de onun için önemli bir işti. Mirza Haydar okuyup yazan gruba büyük destek vermişti. Onun en büyük hobisi, sanat ve kültürdeki gelişmeleri sağlamaktı. *Tarih-i Keşmir*’de Mirza Haydar’la ilgili şunlar yazılıdır:

“Mirza Haydar giderek herkesin inandığına inanan biri olmaya başladı. Mirza Haydar’ın korkusundan Tibet’e kaçan Şeyh Şemseddin Araf’ın oğlu Şeyh Danyal çağrıldı ve öldürüldü. Aynı şeyhin başka bir müridi de paramparça edildi. Gazi Nur Ali sürgün edildi ve evi talan edildi. Molla Hacı Hatip, Şii görüşlerinden dolayı suçlandı ve öldürüldü. İnsanlar Keşmir asilzadelerine arzuhaller verdiler. Malik Abdi Zeyna, Hüseyin Makari, Hoca Hacı, Mirza Haydar’a dersini vermek için plan yapmaya başladılar. 958’de Malik Abdi Zeyna, haince hareket ederek Mirza Haydar’a Keşmir’in etrafındaki bölgenin henüz işgal edilmediğini ve orduların bu bölgeleri fethetmesi için gönderilmesi gerektiğini söyledi. Mirza Haydar, Kaşgarlı birkaç bahadıyla birlikte kuzeni Kara Bahadır’ı bu göreve atadı. Malik Abdi Zeyna, Hüseyin Makri ve Hoca Hacı Mirza’yı orduya kendisinin eşlik etmesi gerektiğine ikna ettiler. Malik Abdu Zeyna, oğlu Şemseddin’i ordusu ile Mirza’yı kendi ordusundan ayırıp tecrit etmek üzere gönderdi. Bu nedenle bir grup Tibet’e gönderildi, diğeri Rajaouri’ye. Mirza Haydar’ın yanında hiç asker kalmadığından emin olduklarında Kara Bahadır ve arkadaşları gidip Aun’da kaldılar. Gazi Han ile Malik Devlet Çak da ona katıldı. Kara Bahadır Muhammed Kuttak’a ulaştığında Keşmirli orduları ile gelip açık bir düşmanlıkla gece bir grup insan öldürüp diğerlerini hapsedtiler. Tibet’in işgali için gönderilen Molla Kasım ve Molla Baki’nin emrindeki birimler de aynı kaderi paylaştılar zira Molla Kasım’ın kafası

vuruldu. Molla Abdullah'ın liderliğinde gönderilen bir grup yenildi ve Keşmir'e geri döndü. Dönüşte o da öldürüldü (Haidar, 2002: 131-133).”

Keşmir'de Mirza Haydar'la ilgili olayları ayrıntılı şekilde anlatan *Tarih-i Keşmir*'e göre; Kızgın Mirza Haydar, bir gece baskını ile Keşmirliilere saldırarak öç almak üzere Aunpur'a doğru harekete geçti. Hazine ve ailesini Andarkul'a bıraktı, onun buradan ayrılış haberi Keşmirliilere ulaştırıldı ve onlar da teyakkuza geçtiler. Mirza yalnız başına Keşmirliilerin planlarını bulmak için ordularının yakınına gittiğinde Kamal Dumi bu bölgeyi izlemekle meşguldü. Karanlıkta bir atının durduğunu fark etti. Mirza'nın nereli olduğu ile ilgili araştırma yapmış olmasına rağmen (kimsin ve nereye gidiyorsun diye bağırması) Mirza Haydar Keşmir dilini iyi bilmediği için ne Farsça, ne Keşmirce cevap verememişti. Kamal Dumi onu casus zannedip ona ok attı. Ok yarası o kadar derindi ki, Mirza hemen can verdi. Bu üzücü olay 959'da meydana geldi. Mirza'ya karşı garzlerinin yanı sıra Keşmir halkı Kara Bahadır Mirza, oğlu ve ailesi ile takipçilerine saygılı davrandı. Onları bütün malları ile birlikte memleketlerine gönderdiler.

Kaynak eserlerin yanı sıra, Orta Asya ile ilgili araştırmalarda da Mirza Haydar'la ilgili bilgiler yer alır. Barthold Doğu Türkistan'ın kültürel durumundan bahsederken, buraya Avrupa-Ön Asya tesirinin daha az işlediğini, burada da kültür dilinin kısmen Farsça olmasına rağmen XVI. Yüzyıl ortasında yazan Mirza Haydar'ın eserinin Farsça yazıldığını, bunun da Avrupalı alimlerin görüşüne göre Kaşgar ülkesinde yazılmış yegane önemli eser olduğunu belirtmiştir (Barthold, 2006: 204).

Jean Poul Roux da *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* adlı eserinde, XVI. Yüzyılın ikinci yarısında en önemli rolü Duğlatların oynadığını, güçlerinin büyük bir bölümünü kaybetmiş durumda olsalar da hanlığı yok edenlerin bunlar olduğunu yazar. Roux, Said Han'ın ordularını Ladakh'a gönderen Haydar Mirza gibi güçlü bir devlet adamının bile Hindistan'a sığınmak zorunda kaldığını kaydetmiştir. Burada işler yolunda gidecek ve Keşmir'in efendisi Haydar Mirza olacaktır (Roux, 2006: 370).

Tarih-i Reşidî, ülkemizde Çağatay Hanlığı ile ilgili bilgi veren nadir eserlerden “Çağatay Hanlığı” adlı kitapta da kendine yer bulmuştur. Burada *Tarih-i Reşidî*'nin hem Duğlatlar'ın, hem de Çağataylılar'ın bölgedeki varlıklarını gösteren önemli bir

kaynak olduğu, eserin Muhammed Sâdık Kaşgarî tarafından Doğu Türkçesi'ne çevrilmiş bir nüshasının da bulunduğu, bu kitabın özellikle Doğu Türkistan Çağataylılarının tarihi bakımından değerinin büyük olduğu yazar (Kafalı, 2005: 23).

1.8 Tarihsel Yapı İçinde Mirza Haydar

XVI. Yüzyılda Moğulistan ve Doğu Türkistan'ın tarihsel yapısı incelendiğinde, bölgedeki yerel güçlerin sürekli çatışma halinde olduğu, sınırların sürekli değişip tam bir kaos havasının hakim olduğu görülür. Mirza Haydar Duğlat'ı yaşadığı zamanın ötesine geçirerek ölümsüzleştiren; onun siyasi ve askerî kimliğinden çok, atalarının tarihinin unutulmamasını amaçlayarak kaleme aldığı, ancak yaşadığı dönemle ilgili bilgiler içeren *Tarih-i Reşidî* adlı kitabıdır. Mirza Haydar'ın askerî başarıları vardır. O, Keşmir fatihi olarak tarihteki yerini almıştır. Fakat tarihi yapan ve yazan insan olmaya karar veren Haydar Duğlat, bu eylemiyle zamanının ötesine geçmeyi başarmıştır.

Tarihsel yapı içerisindeki duruşundan yararlanarak tarih yazmaya karar veren Mirza Haydar Duğlat, kendisine bir yöntem belirleyerek tanık olmadığı dönemler için, bazı kaynaklardan ve sözlü anlatılardan yararlanmışır. Mirza Haydar, çevresindeki han, mirza veya askerî yöneticilerle bire bir veya dolaylı ilişkilerinden dolayı kendi yaşadıkları veya tarihe tanık olanlardan faydalanabildiği için atalarının tarihini yazmayı kendisine görev edinmiştir. Zihninde ve bilincinde olan tarihsel bilgileri, tanık olduğu şekilde aktarmıştır. Kendi bilinci başlı başına bir tarih olan her insan gibi Mirza Haydar da zihnindeki kendi özel tarihini kaleme almıştır. Fakat onun kendinden önceki dönemle ilgili anlatısının sınırlarını faydalandığı yazılı ve sözlü kaynaklar belirlemiştir. Bunun yanında, tanık olmadığı dönemden aktardığı olaylar, kendi seçtikleridir. Geçmişte ne olduğunu hiç kimse tamamıyla bilemez. “Geçmiş, geçmiş olarak asla bilinemezdir; sadece bugüne kaldığı kadarıyla korunan geçmiş bilinebilir” (Collingwood, 2000: 124).

Mirza Haydar Duğlat, kamusal bir birey olarak süreç üzerinde etkiye sahipti. Ancak tarihi devindirecek ve kişiliğiyle tarihsel sürece etki edebilecek bir konumda mıydı? Carlyle, *Kahramanlar* adlı eserinde "Bence dünya tarihi, insanlığın bu dünyada başardığı işlerin tarihi, esasında burada, yeryüzünde çalışıp çabalamış olan büyük adamların tarihidir (Carlyle, 2003: 13)" der.

Birey, koşulların yardımı ve özgür iradesiyle tarihe etki edebilir. Mirza Haydar Duğlat da siyasi örgütlenmede tarihsel sürece etki edebilecek bir konumdaydı. “Her yönetici konumundaki birey, kişiliği ile tarihsel sürecin akışını şöyle ya da böyle etkiler. Fakat tümünden yapılandırılmaz, yönlendiremez, buna gücü yetmez” (Aksu, 2003: 33). Mirza Haydar Duğlat da tarihsel yapıyı dönüştürme istencinde değildi. Ne tarihini yazarken, ne de askerî yöneticiliğinde böyle bir istenci yoktu. Mirza Haydar, Babür’ün, Kamran Mirza’nın yanında savaşan, önemli görevler üstlenen güvenilir bir asker, Sultan Said Han’la ise daha yakın, daha çok yönlü bir danışman, zaman zaman arkadaş ve sırdaş olmuştu. Sultan Said Han’ın kendisine verdiği görevleri eksiksiz yerine getirmeye çalışan Mirza Haydar, onun barış, anlaşma gibi danışmanlık gerektiren işlerine de bakıyordu.

Mirza Haydar, fatihi olduğu Keşmir’de başkasının adına para bastırımış ve hutbe okutmuş, kendisini daima bir hanın görevlendirdiği mirza olarak görmüş ve bu düşünceinin ötesine geçmemiştir. Mirza Haydar’ın tarihi devindirecek büyük adam olma niyetini taşıdığını gösteren hiçbir ifadesi yoktur. Moğul soyunun bir üyesi olmak onun için tarihte alacağı yer için gurur vericiydi. Hegel’e göre büyük insanlar tarihi ne yapar, ne de yönetirler. Olsa olsa biraz anlarlar ve kendi azim ve anlayışlarından son derece daha büyük olan güçlerle işbirliği yaparlar. Büyük adamlar, tarihin yüzeyinin altında yatan ve kişisel olmayan toplumsal güçlerin araçlarıdır (Sabine, 2000: 33).

BÖLÜM 2: MİRZA HAYDAR'IN DEĞERLERİ VE İNANÇLARI

Mirza Haydar, Moğul soyuna kendisini sıkı sıkıya bağlı hissedene, bunun yanında İslam dinine mensubiyetini önemli bir kimlik özelliği olarak gören bir idareciydi. Hocaların etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği bir dönemin ardından, Sultan Said Han gibi dine bağlı bir hanın emrinde çalışmanın da etkisiyle, Mirza Haydar dindarlığa çok önem veriyordu. Bir yönetici olarak adalet ve vicdan gibi ahlakî değerleri de önde tutan Mirza Haydar'ın değerleri ve inançları hem tarihçiliği, hem de yöneticiliğine yansımıştır. Mirza Haydar'a göre 'Vicdan', 'Din', 'Sorumluluk', 'İyilik', 'Gerçeklik ve Doğruluk' kavramları ile 'Asabiyet Duygusu', ahlak ve tarih yazımına etkisi bu bölümde ayrı başlıklar halinde işlenmiştir.

2.1 Vicdan ve İyilik Anlayışı

Vicdan, genellikle ahlakî özneyi kendi eylemleri hakkında bir yargıda bulunmaya zorlayan duygu olarak tanımlanır. Ahlakî eylemlerimizi temellendirmenin veya meşrulaştırmanın önemli bir aracı olan vicdan, bazen Tanrı'nın sesinin insanda bir yansıması olarak görülmüştür (Cevizci, 2007:169-170). Tarih felsefesiyle uğraşanlar da vicdan konusunda fikirler üretmiş, tarihinin ürettiklerinin vicdanıyla bağlantılı olduğu fikri genel olarak kabul görmüştür. Elindeki olguları istediği gibi kullanabilecek olan tarihçiyi kontrol edecek bireysel değerlerden birisi de vicdandır. Hakikate en çok yaklaşan tarihçi, vicdanını en çok hesaba çeken tarihçidir (Collingwood, 2000: 102).

Mirza Haydar'ın vicdan duygusu da hem askerliği, hem yöneticiliği, hem de tarihçiliği incelenirken ilgilenmeye değerdir. Mirza Haydar'ın genel-geçer ahlaki değerlere uyan vicdan duygusu, yetiştiği ortama bağlı olarak gelişmiştir. Moğulların çöküş sürecinde Babür Han, Sultan Said Han gibi önemli liderlerin en yakınında yer almış olan Mirza Haydar'ın ahlakî ölçütleri, öncüllerinden etkilenmişti. Mirza Haydar, tek başına bir memleket yönetmeye başlamadan önce Babür veya Said Han'a bağlı olarak çalışıyor, onların kişisel değer yargılarını kabulleniyor ve etkileniyordu. Vicdan duygusu da bu değerlerden birisidir.

Mirza Haydar'ın hizmetinde çalıştığı Babür, vicdanî özellikleriyle de anılan bir liderdir. “Lodilerin bıraktığı kötü şartları yaşayan Hindistan'a Babür hakim olduğunda burada Türkler, Afganlar, Hindular birer grup oluşturmuşlardı ve bir kaos ortamı hakimdi. Fakat Babür duruma kısa zamanda hakim olmuştu. Onun bu başarısında tebaasına merhamet ve sevgi hisleri etkili olmuştu (Konukçu, 1992: 418)”. Mirza Haydar da ılımlı, barışçıl ve sorumluluk sahibi bir asker ve yöneticiydi. Onun bu özellikleri tarihçiliğine de yansımıştır. Vicdan sorumluluğunu eserini yazarken dikkatinden kaçırmayan Mirza Haydar, kitabının birçok yerinde gerçekçi ve inandırıcı olma gerekliliğini vurgulamış ve bazı olayları abarttığının sanılacağı endişesiyle yazmamıştır.

Görgü ve bilgileriyle kendini yargılama yetisi olarak da kabul edilebilen vicdan, Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidî*'yi yazarken göz ardı etmediği bir değerdir. Kendisine duyulan güvenin sarsılmamasına büyük çaba gösteren Mirza Haydar, asker ve yöneticiliğinde vicdanen rahatsız olacak hiçbir eyleme kalkışmadığını söylediği gibi, tarihçiliğinde de geçmişe ait sorumluluk duygusuyla gerçekleri yazdığını belirtir.

Mirza Haydar ve doğduğu kültür çevresinin genel ahlak kuralları, evrensel değerlere yakındır. Bir yönetici ve soylu bir ailenin üyesi olarak aldığı eğitim gereğince Mirza Haydar için geçerli olan erdemli yaşamın gerekleri, genel geçer kurallara uyarlıdır. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de ahlak ölçütleriyle ilgili zaman zaman fikirlerini yazmıştır. İyi ve doğru gibi kavramları, olayları ve kişileri anlatırken belirtmiştir.

“İyi, beğenilen ya da yarar taşıyan özel niteliklerin yüksek derecede ya da en azından tatmin edici bir düzeyde, varlığına işaret eden genel övgü sıfatıdır” (Frankena, 2007: 149). İyi, bir şeyin ya da bir kimsenin kendisine doğru hareket ettiği hedef, gaye ve amaç çerçevesinde tanımlanır. Bir şeyi iyi diye adlandırmak, belli koşullarda altında onun arandığını ve amaçlandığını söylemektir (MacIntyre, 2001: 68). Bir başka anlatıma göre *iyi*, ahlakın önemli bir parçası olarak koşul olmasa bile, istenen bir şey olarak görülür. “İyilik ilkesi dört şeyi söyler: 1. Kişi kötüye ya da zarara yol açmamalı. 2. Kişi kötüyü ya da zararlıyı engellemeli. 3. Kişi kötüyü yok etmeli. 4. Kişi iyiyi yapmalı ya da geliştirmeli (Frankena, 2007: 94)”.

Mirza Haydar'a göre iyi olan etkinlikler ve yaşamlar nasıldı, benimsediği iyilik ilkesi var mıydı ve neleri içeriyordu? Mirza Haydar, birey olarak dininin öngördüğü biçim olarak, bir asker ve yönetici olarak bir iyilik ilkesi benimsemişti. Onun iyilik ilkesinin temel taşlarını dindar olmak, ahlakî olarak iyi huylar edinip erdemlere ulaşmak, karşılıklı etkileşim, sevgi, dostluk ve işbirliği, iyinin ve kötünün adil dağıtılması ve sorumluluk duygusu oluşturuyordu. Mirza Haydar için dinin gereklerini yerine getirmek öncelikli bir iyilik prensibiydi. O, birlikte çalıştığı hanlar, mirzalar ve komutanlarıyla diyalogunun ılımlı ve olumlu olmasından hep iyilikle bahsetmiş, onlarla dostluk ve sevgi hatıralarını tarihine yazmıştır. Onun tasvip etmediği ve iyilik ilkesine uymayan yönetici tasvirinde adaletsizlik önce geliyordu.

Mirza Haydar'ın bazı anlatımlarından, benimsediği *iyilik ilkesi* ile ilgili örneklemeler yapılabilir: Eski arkadaşlarından Şah Muhammed Sultan ve Baba Sultan'dan ayrılmasına üzülen Mirza Haydar, bu üzüntüyü, Abdürreşid Han'la arkadaşlığıyla telafi etmiştir. Moğulistan'da Moğul adetine göre aralarında yakın arkadaşlığın bulunmasına ve birbirlerine atlarını vermelerine rağmen, yine de bu dostluğun bir antla tayin edilmesi gerektiğinde hemfikir oldular. Mirza Haydar, “Anlaşmamızın şartları benim adıma han yaşadığı sürece onun hizmetimde kalmam, han ölürse Raşid Sultan'dan başkasına hizmet etmemem ve onun hana hizmet ettiği gibi, hanın yerine benim ona hizmet etmemdi (Duğlat, 2006: 566)” der.

Mirza Haydar'ın doğruyu söyleme kuralı da benimsediği iyilik ilkesinden kaynaklanır. İyi niyet ilkesi, bizden başkalarının yaşamlarının iyiliğine önem vermemizi ister. Bu da kişilerin ihtiyaçlarını karşılamayı ve kabiliyetlerini kullanmayı gerektirir (Frankena, 2007: 99).“İyiyle kötü arasında özgürce seçim yapamayan kişi eyleminden ahlaken sorumlu tutulamaz. Özgürlük, insanın kendi tercihlerine, iradesinin buyruklarına göre eylemde bulunabilmesi durumunu tanımlar ve kişinin var olan alternatif eylem tarzları arasında bir seçim yapabilme gücünü ifade eder (Cevizci, 2007: 166)”

Mirza Haydar, ılımlı ve diyalogcu bir birey olarak dikkati çeker. Henüz genç bir yöneticiyken, Said Han'ın kardeşi Mansur ile bir araya gelmesine aracılık etmiştir. Tarih-i Reşidi'de aktardığına göre hanlar ve emirlerle iyi diyalog içinde olduğu anlaşılan Mirza Haydar'ın, kişiler hakkındaki olumsuz fikirleri, Abdürreşid Sultan

örneğinde olduğu gibi, onların ancak ailesine zarar vermesiyle belirtmiştir. “Raşid Sultan yapılanlardan memnundu ve aramızda çok samimi bir dostluk başladı. Seyahatim boyunca bir an bile ayrı değildik. Aramızda en ufak bir anlaşmazlık yoktu. Yaptığı her şey benim nazarımda hoştu ve benim yaptığım her şey onun onayını görüyordu (Duğlat, 2006: 565).”

Savaşmak ve bölgede güçlü duruma geçme mücadelesi vermek, Mirza Haydar Duğlat'ın yaşam şekliydi. Tibet seferinden bahsederken kardeşinin de öldürüldüğünü yazan Mirza Haydar'ın bu satırları, nesnel bir bakışla yadırganabilir. Kardeşinin parça parça doğranmasını kendi duygularını hiç katmadan tıpkı izlediği savaşın herhangi bir ayrıntısı gibi yazan Mirza Haydar Duğlat, paragrafının sonuna “Ben, muhakkak Allah'a döneceğiz ayetini okudum (Duğlat, 2006: 625)” cümlesini eklemiştir.

Mirza Haydar, Muhammed Şibani'ye olan düşmanlığını daha ondan bahsetmeye başladığı ilk satırdan itibaren hiç saklamamıştır. Mirza Haydar, Semerkand ve Buhara'yı fethedip, Babür'ü yenen Şibani Han'ı, gurur ve asilik övüncüyle suçlar (Duğlat, 2006: 327). Şah Muhammed Sultan ve Baba Sultan'la yakınlığını anlatırken birlikte vakit geçirdiklerini ve samimiyet derecelerini dile getirirken, zamanlarının çoğunu birbirlerinin meclisinde geçirdiklerini, Şah Muhammed Sultan, Baba Sultan ve kendisinin, dokuz yıl boyunca sürekli olarak hanın hizmetinde kaldıklarını yazar: “Said'deki Sin'in üstündeki üç nokta gibi hiç ayrılmadık ve herhangi bir bahaneyle bir an bile onun hizmetinden geri durmadık. Dünyevi mallarımızı paylaştık ve birbirimizin sevinç ve kederlerimizin ortakları idik (Duğlat, 2006: 553)”.

2.2 Din

Mirza Haydar Duğlat, tarihinde kullandığı olguların temeline dini yerleştirir. Moğul hakanlarının soy bilgilerinin verilmesinin amaçlandığı bu eserde, Müslüman olmayan hakan, bu temelin üzerinde kendisine yer bulamaz. Tarihinin hatlarını ve kapsayacağı zamanı belirlerken, “Moğulların Müslüman olmasından sonra” belirlenimini koyan Mirza Haydar, “Müslüman olmayan Moğullardan isimlerinin ötesinde bahsetmedim, çünkü bir kafir Cemşid veya Dahkak'ın ihtişamına sahip olsa bile, hayatını yad etmeye değmez (Duğlat, 2006: 315-316)”der.

Geleneksel toplulukların dinsel niteliği, bu topluluklarda dinin aynı zamanda ahlâka kaynaklık etmesini de sağlamıştır. Bu nedenle, geleneksel toplumlarda ahlâk eğitimi dinsel bir biçim almıştır (Durkheim, 2006: 35).

Mirza Haydar, düzenledikleri seferlerin meşruluğunu ortaya koymak gerekliliğini hisseder. Savaşlarının sebeplerini, İslam dinindeki cihad anlayışına dayandırmaya çalışan Mirza Haydar, Abdürreşid Sultan'la çıktığı Balur seferini anlatırken de bunun örneğini gösterir. “Balur bir kafiristandır ve sakinlerinin çoğu dağlıdır. Bir tanesinin bile bir dini veya inancı yoktur. Kendisinden çekindikleri veya kaçındıkları bir şey yoktur; istediklerini yaparlar ve duraksamadan ve tereddütsüz arzularını takip ederler (Duğlat, 2006: 556)”.

Mirza Haydar Duğlat, amcasının hastalığını anlatırken, tabiplerin çaresiz kaldığı bir dönemde, hastayı Hoca Nura'nın ayağa kaldırdığına inanır. Hayatından ümit kesen amcasına bakmak için Turfan'dan gelen Hoca Nura'nın ilgisinden sonra hastalığın ağırlığının geçtiğini yazan Mirza Haydar Duğlat, onun tüm tedavilerinin faydalı bir etkiye sahip olduğunu söylemiştir.

Mirza Haydar, tabi olduğu Said Han'ın dinî yaşamına kitabında geniş yer vermiştir. Mirza Haydar Duğlat, Said Han'ın içki ve eğlenceye düşkün dönemlerini de yazar fakat yorum getirmez. Bu dönemlerde Mirza Haydar Duğlat'ın içki içip içmediğine yönelik en küçük bir ip ucu bile yoktur. Mirza Haydar, Said Han'ın tövbe etmesiyle ilgili bölümde ise yorumlarını katar ve hanın bu kararını takdirle karşılar. Said Han, içkiyi bırakıp tövbe edeceği kararını, Mirza Haydar'ın amcası Seyyid Muhammed Mirza'ya açıklar. Mirza Haydar'ın aktardığına göre (Duğlat, 2006: 541), uzun süre Yesevi şeyhlerinin tarikatının bir müridi olan Seyyid Muhammed Mirza bu yüzden hanın kusurlarından dolayı büyük sıkıntı duyuyordu ve kuvvetle niyetini gerçekleştirmeye teşvik etti. Han tövbe etti, içki içenler ise üzüldüler.

Tövbe eden Sultan Said Han, daha ileriye giderek derviş olmak için tahttan feragat etmek istediğini belirtti ve danıştığı Hoca Muhammed, ona tahtı bırakmamasını söyledi. Han ise hocayı dinleyerek devam etti.

Mirza Haydar, kimliğindeki Müslümanlık özelliğini tarihçiliğinde daima ön plana çıkararak değerlendirmeler yapar. Olgularını seçerken bile dine vurgu yapan Mirza Haydar'ın tarihinin başlangıcını da Moğulların İslamiyete geçişleri belirler.

Yetiştirdiği koşulların ona kazandırdığı toplumsal ve bireysel normal değerlerin dışındaki değerleri benimseyemeyen Mirza Haydar için özellikle İslam dininden olmayanlar olumsuzlanmıştır. Mirza Haydar, farklı iklimleri askerî yöneticilik özelliği nedeniyle görmüş, burada kendi alışkanlıklarına uymayan toplumsal, bireysel ve coğrafi özellikleri ilginç bulduğu için aktarmıştır.

Yönettiği yerde dini yaymayı kendisine görev edinen Mirza Haydar, Keşmir'deki sufileri "sapkınlar" olarak niteler ve Keşmir'deki sufilerin sapkınlığı meşrulaştırdıklarını ve neyin şer'i, neyin gayr-ı şer'i olduğu konusunda bir şey bilmediklerini yazar. Mirza Haydar'ın bu gözlemleri aktarma biçimi şu şekildedir:

"Allah'a şükürler olsun ki Keşmir'de hiç kimse bu inancı (sufilerin sapkınlığını) açıktan gütmeye cesaret edemiyor; aksine reddediyor ve kendilerini pak Sünniler olarak gösteriyorlar. Benim kendilerine karşı şiddetimin farkındalar ve mezhepten birinin ortaya çıkması durumunda idam cezasından kurtulamayacağını biliyorlar. Allah'ın müdahalesiyle ve benim çabalarımla memleketin bu talihsizlikten yavaş yavaş tamamen kurtulacağını ve hepsinin şimdi ifade ettikleri gibi tabanlarından kalplerine kadar Müslüman hale geleceklerini umuyor ve buna inanıyorum (Duğlat, 2006: 606-607)."

2.3 Sorumluluk

Sorumluluk kişinin kendi davranış ve eylemlerinin hesabını verebilmesi anlamına gelir. Sorumluluk, bireyin eylemlerinin doğurabileceği sonuçları üstlenmesi durumunu ifade eder. Buna göre sorumlu kişi yaptığı, gerçekleştirdiği şeyi tam bir bilinçle ve özgürlükle yapabilecek durumda olan insandır. (Cevizci, 2007: 168)

Mirza Haydar, bir asker, bir yönetici, Said Han'ın hizmetinde yıllarca kalan en büyük yardımcısı gibi önemli bir görev almıştı. Sultan Said Han, Mirza Haydar'ın sağ kolu gibi çalışmasından ve verdiği görevleri yerine getirmesinden memnun olduğu için onu bu kadar uzun süre en yakınında tutmuş, oğullarından ayırmamıştı. Mirza Haydar da sorumluluğun bilinciyle üzerine düşeni yerine getiriyordu. Mirza Haydar Said Han'ın ölümünden sonra asker ve yönetici olarak daha güçlü bir konuma gelmiş, sorumlulukları da farklılaşmıştı. Han'ın yanında çalışırken onun aldığı kararları

uyguluyor ve dolayısıyla sorumluluğu da hana ait oluyordu. Fakat kendi yönetimini ele aldıktan sonraki içsel hesaplaşmalarından, sorumluluk duygusunu artık daha farklı hissettiği de anlaşılır.

Danışmanlarının yönlendirmeleri sonucu aldığı kararlar iyi sonuç vermediğinde kendini sorgulayıp özeleştiride bulunduğu da, himayesindeki birisi öldürüldüğünde bundan hiçbir sorumluluk duymadığı da oluyordu. Maiyetinin önde gelen isimlerinden Mevlânâ Kudaş, Suru'ya vergi koymak için Mirza Haydar'dan izin istedi. Fakat Mirza Haydar onu korumak için izin vermemesine rağmen Mevlânâ Kudaş ısrarla gitti. Suru halkı onu ve beraberindeki 24 değerli adamını dar bir geçitte öldürdü. Mirza Haydar, bu olayı “Asker sayımız 700 kadar olmasına rağmen fakirliğimiz ve silah yokluğumuz nedeniyle onlardan intikam alamadık (Duğlat, 2006: 632)” diye noktalar ve bu olaydan sorumluluk hissettiğini yazmaz.

Mirza Haydar'ın 1539 yılında uğradığı Knauc hezimetini, tarihte tartışmalı anlatımlarla yer almaktadır. Mirza Haydar'ın bu tavrı, savaşı tamamen kendisi yönetmediği ve özgürce tercih yapamadığı için sorumluluk hissetmemesinden kaynaklanabilir. Çünkü Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'nin bazı bölümlerinde tamamen kendi iradesiyle verdiği kararların sonundaki olumsuzlukları da anlatıp özeleştirisi yapmış ve hatalarının sorumluluğunu almıştır. Sorumluluk, bir yanlış düzeltme ya da bir amacı gerçekleştirme yükümlülüğüdür. Sorumluluk kavramının temelinde özerklik, yani özgürlük kavramı yatar. Buna göre ancak özerk olan, özgürce seçimler yapabilen sorumludur (Timuçin, 2007: 440). Kimse kimsenin yerine sorumlu olamaz ve sorumluluğun gerçekleştirilmesi için istemin özerkliği gerekir.

2.4 Asabiyet Duygusu

Asabiyet terimi İslamiyetten önceki dönemde taşıdığı ‘kabilecilik’, ‘ırkçılık’ anlamı dolayısıyla olumsuz görülmüş, Hz. Muhammed, bu anlamdaki asabiyeti yermiştir. Fakat İbn-i Haldun bu terime olumlu anlamlar yükleyerek din, devlet ve mülkün temeli olarak görmüştür.

T. Khemiri, asabiyetle milliyetçilik kavramları arasında fazla bir farkın olmadığını söylemiş, Von Kremer, bu kelimenin ‘nationalitätsidee’ (milliyet fikri) tabiri ile karşılanabileceğini ifade etmiştir. Selahattin Huda Bahş, asabiyet kelimesini ‘cemaat

ruhu' tabiri ile karşılaşmıştır (İbn Haldun, 1999: 121). Asabiyet terimi, Mukaddime'de kan bağı, dayanışma ruhu, cemaat ruhu, toplumsal dayanışma gibi kavramların yerine kullanılmıştır. Mirza Haydar'ın '*asabiyet duygusu*'nu bu anlamda ele alacağız.

İbn Haldun'a göre devlet ve dinin gerçekleşmesi için asabiyeye ihtiyaç vardır. İbn Haldun, herhangi bir siyasî hareketin başarıya erişmesi ve mülkün kurulması için asabiyenin zorunlu olduğunu öne sürer (Arslan, 1999: 166). Bu görüşe göre "mücadele ve karşı koyma, sadece asabiyetle mümkün olur. Asabiyet içinde yer alan herkesin birbiri yerine, gönüllü olarak canını feda etmesi de bu suretle vukua gelmektedir" (İbn Haldun, 1999: 479). İbn-i Haldun'a göre asabiyet, kabile topluluğunun dayanışmasını öncelikle savaş etkinliklerine yansıtır. Onun "Bedevî umranda yaşayan kabilelerin fetihler yapmakta öbür halklardan daha yetenekli oluşları, geleneklerinin kabalığı ve yaşam biçimlerinin özelliklerinden çok kabile yapılarının sağlamlığından kaynaklanır (Lacoste, 1993: 129)" tanımı, Orta Asya'da faaliyet gösteren topluluklara uyar.

"Topluluk ruhu kan bağlarının ya da buna benzer şeylerin bir arada tuttuğu kişilerde bulunur yalnızca. Gerçek hısımlık, kan bağlarına önem veren ve kendisinden yardım isteyeniyi korumaya yönelik bir gönül birliğine dayanır (Lacoste, 1993: 123)". İbn-i Haldun'a göre asabiyete sahip olmayan kabileler köleleşmiş, yani kendini savunamayan ve vergi vermeyi kabul etmiş kabilelerdir. Onun bu tanımı, Orta Asya'daki hiçbir topluma uymaz.

Mirza Haydar Duğlat'ın, döneminin ürünü olarak kabileci olduğu yargısına, *Tarih-i Reşidî*'de yazdıklarından ulaşılabilir. Akrabalarıyla ilgili çeşitli olaylara yer veren Mirza Haydar, kan bağı olanları savunduğunu belirtir. Bir dönem çok iyi arkadaş olduğu Şah Muhammedî, öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu zaman onu kan akrabası olduğu için savunan Mirza Haydar, bu olayı anlatırken, Muhammedî'nin amcası ve kendisinden yardım istediğini belirtir ve kavimciliğini şöyle ifade eder:

"Güvenliği için benim gayret göstermem için yalvardı; böylece özel olarak ondan yana çıktım, fakat hana üzerine basa basa şunları söyledim: Kardeş olan sultanların hepsi gitti. Senin oğlun ve hala duran bu sultan da gücenecektir. Eğer Muhammedi öldürülürse ben de çok müteessir olacağım, zira o kan akrabamdır. Fakat hepsi de ya benim teyzelerim, ya da onların kızları olan adı geçen hanımlar beni suçlayıp kınamaya başlayarak şöyle dediler: Eğer böyle önemli bir görevi ihmal ediyorsan, nerede kaldı senin Barlaslarla akrabalığın? Şah Muhammed Sultan ondan çok daha yakın akrabandı. Eğer Muhammedi senin

babanın dayısı ise, bu adam (Şah Muhammed Sultan) senin öz dayındı ve ayrıca dostun ve yoldaşındı. Dayının kızı Hatice onun karısıdır ve karısının kız kardeşi de senin hanenedir. Tüm bunlara rağmen nasıl Muhammedî'nin tarafını tutuyorsun? Yine de kader benim akrabalarımın doğru sözlerini nazara almamamı istedi. Yanlıştan doğruya döndüm ve kisas isteğine kulak asmadım. Muhammedi'yi amcamın himayesine verdim, o da onu Kaşgar'ın dağlık arazisine götürdü. Bu olay akrabalarımın nisbeten bozulmasına yol açtı (Duğlat, 2006: 555)".

Mirza Haydar Duğlat, daha sonra Muhammedî'ye yardım ettiği için pişman olur ve bunu, "bir celladı diriltmek" olarak nitelendirir ve Allah'tan af dileyerek, onun amcası ve çocuklarını öldürüp kendisinin ve hanesinin yok olmasına yol açmak için elinden geleni yaptığını söyler. Mirza Haydar, bu bahsi bir hadis ile kapatır: "Peygamber demiştir: Kim bir zalime yardım ederse, Allah zalime onun üzerinde güç verir. (Duğlat, 2006: 556).

Mirza Haydar Duğlat, tamamen olumsuz özelliklerinden bahsettiği Abdürreşid Sultan'ın emir'ül-umerası Muhammedî Barlas'ın amcasının dayısı olduğunu belirterek, bu akrabalık sebebiyle kendisinin ve amcasının onun çıkarlarını korumak için her çabayı gösterdiğini yazar. Muhammedî'nin ise, Mirza Ali Tugay nedeniyle amcasına yönelik nefretinin arttığını belirtir (Duğlat, 2006: 623).

2.5 Mirza Haydar'da Gerçeklik ve Doğruluk

Doğruluk (hakikat) kavramı, insan-tarih-toplum dünyasının, kültür evreninin en soylu ama o oranda en çetrefil kavramı, felsefe çalışmalarının odağıdır. Gerçek olan her bilgi doğru değildir. Bilgi ile doğru arasındaki ilintiye bakıldığında doğruyu tanımlamada bilgiye başvurmak gerektiği, giderek "doğru" kavramını işin içine katmadan da bir bilgi-öğretisi ortaya konabileceği savunulmaktadır (Uygur, 2006: 148).

Doğruluk kavramını temel kavram olarak belirleyen Russell'a göre, 'bilgi', 'doğruluk' kavramı çerçevesinde tanımlanacaktır ve mantıkça dile getirildiğinde; "bilgi" kavramı "doğruluğun" genişliği içinde yer alan, "doğruluğun" alt sınıfı olan bir kavramdır. Doğruluk kavramını, başka kavramlar üzerine uyarlanmaktan ziyade, kendisi üzerinde düşünmek gereklidir. Başka bir deyişle, doğruluk bağlamında epistemolojik olarak sorulacak soru; neyin doğru olduğu sorusundan ziyade, doğruluğun ne olduğu sorusudur. Doğruluk kavramıyla ilgili felsefe tarihi boyunca düşünürler çeşitli tanımlamalar yapmışlardır. Platon'un doğruluk anlayışına göre, bir düşünce, inanç,

yargı, cümle ya da önerme, ona tekabül eden olay, olgu veya durumun fiilen var olması koşuluyla doğru olur. Doğruluk kuramlarının ilk ve en seçkin örneği, doğruluğu “apaçıklık”la özdeşleştiren doğruluk anlayışıdır. Tutarlılık olarak doğruluk veya bağdaşımçı doğruluk anlayışına göre ise doğruluk, inançların, düşüncelerin, bilgilerin kendi aralarında birbirleriyle uyuşmasından başka bir şey değildir. Mutabakatçı doğruluk anlayışı ise etik bir içerim taşır. Pragmatist doğruluk görüşü de doğru inançların eylem için iyi bir temel olmaları üzerinde yoğunlaşır ve bu özelliğin doğruluğun özünü meydana getirdiğini savunur. Pragmatizmde, bir bilginin doğruluğu, söz konusu bilginin yararlılığıyla özdeşleştirilir. Pragmatizme göre sahip olduğumuz inançlar, kanaatler ya da bilgiler bütün faaliyetlerimizi etkiler (Cevizci, 2007: 42-46).

Kendi gözlemlerinin doğruluğunu okuyucuya ispatlamak gayreti içinde olan Mirza Haydar Duğlat için gerçeklik ve güven önemli olgulardır. Mirza Haydar’ın doğru olduğunu vurgulayarak yazdıklarının gerçek olduğu mutlaka tartışılmalıdır. Kendi tanık olduğu olayları bile yazsa, onun doğru olarak belirledikleri, gerçek olmayabilir. Gerçeklik ve doğruluk ayrı şeylerdir. Gerçeklik doğrunun temelidir, gerçekliğin dünyası, doğruların dünyası için bir koşuldur. “Gerçekliği araştırarak doğrulara yükseliriz. Gerçek olan, varlığı kesin olarak saptanabilir olandır (Timuçin, 2003: 38)”.

Mirza Haydar Duğlat, tarihini yazarken kendisini gerçeği ve doğruyu yazmaya mecbur hissettiğini *Tarih-i Reşidî*’de açıkça yazarken, abartıdan kaçındığını da belirtir. Mirza Haydar, mübalağa etmekten kaçındığını özellikle vurgular. Ebu Bekir’le ilgili bölümde şunlar yazılıdır:

“Mirza Ebû Bekir’in tuhaf hayatı, şer işleri ve abartılmış tavrını üç kısma ayırdım. Birincisi başka şahıslardan ve güvenilir kaynaklardan duyduklarımdır ki, bunlar kısaca anlatılmıştır. İkincisi bizzat görüp duyduklarım, ama anlatamadıklarım; üçüncüsü ise bizzat şahit olduklarım ve burada yazdıklarımıdır. Fakat burada yazılanların binlercesinden sadece biri, çoğun azıdır ve uzun bir hikayenin özetidir. Bu hikayeyi okuyan kişilerin beni mübalağa etmek ve iftira atmakla suçlamasından Tanrı esirgesin. Eğer hakikat sınırlarının bir şekilde aşılabilmesini caiz görmüş olsaydım, öz amcam olan Mirza Ebû Bekir hakkında hiçbir şey yazmazdım. Fakat eğer onun tarihçesini yazmayı ihmal etseydim, onunla ilgili diğer tüm gerçekler karanlık ve kavranmaz kalırdı. Mübalağadan kaçınmak ve ihmallerden sakınmak, ikisi de benim görevimdir (Duğlat, 2006: 428)”.

Mirza Haydar Duğlat’ın kendi değer yargılarına göre belirlediği gerçek ve doğru, bir başka kaynağın yazarıyla örtüşmeyebilir. Buna bir örnek olarak; Babür’ün kız kardeşi

Hanzade Begüm'ün Muhammed Şibani'ye verilmesi, birisi *Tarih-i Reşidî* olmak üzere iki önemli kaynakta farklı anlatılır. Mirza Haydar, Babür'ün kız kardeşi Hanzade Begüm'ün, hasmı Muhammed Şibani'ye anlaşma karşılığı verildiğini yazar. Babür, *Vekayi'sinde*, 1501 yılında Semerkant'tan çıkışını anlatırken, bu vakitte Muhammed Şibani'nin sulh sözünü ortaya koyduğunu söyler. Babür, “Eğer herhangi bir taraftan ümit ve yahut zahire olsaydı, sulh sözüne kim kulak asardı, zaruret hasıl oldu, sulha benzer bir şey yapıp gece yarısı Şeyhzade kapısından çıkıldı, Valdem hanımı beraber götürdüm. Büyük kızkardeşim Hanzade Beyim bu çıkışta Şeybani hanın eline düştü (Babür, 1987: 99)”der.

Mirza Haydar Duğlat ise aynı konuyu *Tarih-i Reşidî*'de “Şahi Beg Han, Sultan Ali Mirza'yı ele geçirip öldürttükten ve Semerkand'ı talip kıldıktan sonra Mihri Nigar Hanım'la evlendi. Yine bu şehirde Babür Padişah'ı son kez kuşatıp teslim olmaya mecbur ettiğinde, Hanzâde Begüm'ü talep etti. Babür Padişah kendi hayatı karşılığı Hanzâde Begüm'ü verdi ve anlatıldığı gibi kurtuldu (Duğlat, 2006: 367)” diye yazmıştır. Hanzâde Begüm'ün Muhammed Şibani ile evlenmesi olayını iki yazar, farklı anlatmıştır. Babür kız kardeşinin Şibani'nin eline düştüğünü yazarken, Mirza Haydar ise teyze oğlunun, kardeşini hayatı karşılığında düşmanına verdiğini kaydetmiştir.

Bu örnekte de görüldüğü gibi tarihsel olgular, onu bulunduğu yerden çekip çıkaran tarihçinin seçimiyle şekillenir. Hanzade Begüm'in Muhammed Şibani ile evliliğini Babür'e göre yazan tarihçi onun zorla alındığını, Mirza Haydar'a dayanarak yazan tarihçi ise anlaşma karşılığında verildiğini bilecektir. Bu iki farklı yorum, iki ayrı tarih oluşturabilir. Ne kadar tarihçi varsa o kadar tarih olduğu fikri burada doğruluğunu gösterir. Fakat gerçekte ne olduğunu kimse eksiksiz olarak ortaya koyamaz. Hakikate ulaşmanın mümkün olmadığı görüşü, bu küçük örnekte doğruluk kazanabilir. Bu olayda gerçekte neyin olduğunu bilmek için ancak o anı yaşamak ve tanık olmak gerekir. O ana tanık olan iki ayrı bilincin ortaya çıkardığı kaynaklar, bize hakikati göstermiyor. Hakikati öğrenmenin mümkün olmadığını kabulle, tarihçinin yapması gereken, o konuda yazılan tüm kaynaklara kişisel bir tercih yapmadan ulaşması ve mümkün olduğunca hepsini ortaya koymasıdır. Her zaman şüpheli olması gereken tarihçi, akla yatkın ve kabul edilebilir bir anlatıyı tercih eder.

Hakikate tam olarak ulaşamıyorsa tarih ne içindir? Bu soru tarihi geçmişteki olayların ne olduğunu kesin olarak öğrenmek gibi basit bir kavrayışa dönüştürme gayesindekileri hayal kırıklığına uğratabilir. Tarih, belki de geçmişte ne olduğunu asla tam olarak bilemeyeceğimizi anlamamızı sağlayan bir uğraştır.

2.6 Mirza Haydar'da Ahlak ve Tarih Yazımına Etkisi

“Ahlak, belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerinin toplamıdır” (Akarsu, 1998: 18). Ahlak, davranışlarımıza toplumsal bir geçerlilik kazandırma istediğimiz yerde başlar. Ahlakta bütün bilgilerimiz bir iyi-kötü karşıtlığı üzerine temellenmektedir. Bu karşıtlık birey-toplum ikilemi içinde çeşitlenir ve değişik anlam kazanır (Timuçin, 2004: 10). Etik, özellikle de felsefe açısından ahlak veya ahlak felsefesi deyimi, ahlakın iki yönü olduğunu veya ahlak ile etiğin birbirine karıştırılmamasını gösterir. “Ahlak ve etik her ne kadar aynı anlama gelseler de, biri birey açısından verili olup, diğeri inşa edilecek şekilde iki ayrı duruş ve alanı tanımlar” (Cevizci, 2007: 135).

Belli davranış alışkanlıklarına uygun davranarak sürdürülen ahlak yaşamı, üzerinde hiç durulup düşünülmeden sürdürülür. Bu alışkanlıklar yönergelerle belirlenmez, belli bir davranışı alışkanlık edinmiş insanlarla birlikte yaşanarak öğrenilir (Connerton, 1999: 50). Ahlak kavramları, toplumsal hayat formları içerisinde cisimleştirilirler ve toplumsal hayat formlarının kısmen kurucusudurlar (MacIntyre, 2001: 5).

Geçmişten bugüne, insanın ahlak görevi tartışılmıştır. İnsanın Tanrıya, başkalarına, kendisine ve doğaya karşı ahlaklı olması gerektiği söylenir. Tanrıya karşı ödev ve yükümlülük dinî ahlak, doğaya karşı görev doğal ahlak, bireyin kendisine olan yükümlülüklerini de bireysel ahlak tanımlar. İnsanın diğer insanlarla olan ilişkisiyle ise sosyal ahlak ilgilenir.

Bireye, toplumsal olması nedeniyle birtakım ahlakî yükümlülükler verilir. Etik, insan olmamız dolayısıyla, bizim birtakım ahlakî ödevlerimiz olup olmadığını sorgular. Geleneksel anlamı içinde etik, olması gerekeni bildiren kural koyucu ya da normatif bir disiplin olmuştur. Etikle anlaşılan daha ziyade insan varlıklarına neyin doğru ve neyin yanlış, neyin iyi ve kötü olduğuyla, belirli durumlarda ne yapıp yapmamaları

gerektiğiyle, hangi nihaî amaçların peşinden gitmek durumunda olduklarıyla, hayatlarını nasıl sürdürmeleri gerektiğiyle ilgili bilgi veren, insanların ahlakî eylemleri için norm ve düzenleyici ilkeler getiren *normatif etik*dir. Normatif etik, insanlara hayatları sırasında rehber olur ve onlara kullanacakları normları sağlar (Cevizci, 2007: 142-143).

Normatif etik, her toplumda bireye farklı düzenleyici ilkeler getirir. Evrensel olmayan normatif etik, insanların ahlakî eylemlerini belirler. Her toplumun farklı normları vardır. “Bozkırın kapısı yok” deyişinin, özgürlüklerini en iyi şekilde tanımladığı Orta Asya’da da toplumun bireyleri arasında normatif bir düzen sağlanması için sert düzenlemeler yapılmıştır. Cengiz Yasaları, buna en iyi örnektir. Toplumun kontrol edilmesi için, onları yönetecek idarecilerin eğitilmesi de önemliydi. Mirza Haydar Duğlat’ın ikliminde Türkler ve Moğulların yönetim ve siyaset teorisi uygulanıyordu. Timur’un devlet sistemi ve daha öncesine dayanan Türk yönetim usulleri, ardıllarının takip edecekleri yolu belirlemiş, devlet ve askerî yöneticilerden beklenen davranış kalıpları bu sistemlerde oluşturulmuştur.

Moğul ve Türk yönetim usullerinin Mirza Haydar’da ahlak ve etik olarak karşılığını bulmamız için, XVI. yüzyıl Orta Asya’sında ahlaklı ve erdemli yaşayışın hangi unsurları içerdiği problemini incelememiz gerekir. Konuyu biraz daha daraltmak adına, Mirza Haydar’ın konumundaki yönetici ve askerlerin kime ve neye karşı ahlaklı olmalarının beklendiği, yaşamlarında ahlakın neyi içerdiği sorularının cevabını arayacağız.

Mirza Haydar ve onun konumundaki birisi için Tanrıya karşı ahlak ödevi en başta geliyordu. Dönemin han, sultan, emir gibi unvanları taşıyan yöneticilerin ahlaklı ve erdemli yaşama içkin kalıplarını önce geleneksel yasaları, daha sonra ise din belirliyordu. Dinî liderlerin etkisinde kalan soylular, yönetsel, siyasal ve askerî kararlarını dahi onların onayıyla alıyor, manevi koruyuculuklarına ihtiyaç hissediyorlardı. Ait oldukları Moğul soyunun birkaç nesil öncesine bakıldığında onların hiçbir dine girmemek için direndikleri ve bu tercihi güçlerinden aldıkları görülür. Güçleri zayıflayıp çöküşe geçtikten sonra, tıpkı kendisini zayıf hisseden bireyin yaptığı gibi dine tutunan Moğul soyunun XVI. Yüzyıldaki mensupları için din

ahlakının önemi büyüktü. İslamiyete geçişlerindeki siyasi faktörler de göz önünde tutulduğunda, buldukları kaos ortamında tutunmak için kullandıkları faydacılık tercihleri ile anlaşılabilir.

Bir Moğul milliyetçisi olan Mirza Haydar'ın ahlak değerlerinin temelinde yalnızca Moğul kuralları değil, Türkler ve Çağatay Türklerinin genel değerlerinin de izleri görülür. Mirza Haydar'ın yöneticilik anlayışı ve bireysel ahlak kavrayışında, ideal hayat düzenini ifade eden Kutadgu Bilig'den de Timur'un devlet yönetimini anlatan Tezahir'den de etkiler görülebilir. Mirza Haydar'ın ahlakının temeli, evrensel bir temeldi ve bu açıdan genel ahlak kurallarına uyan belirlemeleri vardır.

Mirza Haydar'ın ahlak anlayışının belirgin ölçütleri olan adalet, doğruluk ve iyilik ilkesi, yazımına etki etmiştir. Adalet duygusu taşıyan insan, iyinin ve kötünün dağıtımına önem verir. Mirza Haydar'ın tarih yazıcılığında bu ilkeyi bazı olaylarda kullandığını görürüz. Yazar, *Tarih-i Residî*'de anlattığı olaylarda adalet ilkesine uyarlılığına vurgu yapar. Ebûbekir olayı, buna bir örnektir.

Mirza Haydar'ın kendisine uygun düşen eylemlerle şekillenen karakteri barışçı ve ılımlıdır. Tarihinde, bu yaklaşıma yönelik örnekler görülebildiği gibi, Mirza Haydar'ın benimsediğini ifade ettiği bir ahlakî değerle ters düştüğüne dair örnekler de vardır. Bu örnekler, Abdürreşid Han ile ilişkilerinde daha açıktır. Mirza Haydar, önceleri Abdürreşid Han ile çok yakındı. Bu yakınlığı belirtmek için şöyle yazmıştır: “Raşid Sultan'la aramızda en ufak bir anlaşmazlık yoktu. Yaptığı her şey benim nazarımda hoştu ve benim yaptığım her şey onun onayını görüyordu.” (Duğlat, 2006: 565) Mirza Haydar'ın bu yaklaşımı, genel ahlak kurallarına uygun samimiyet ve sevgi duygusunu ifade eder. Fakat Abdürreşid Han, Mirza Haydar'ın amcasını öldürdükten sonra fikirleri tamamen değişmiştir. Birisiyle ilgili olumlu düşünceler taşımamak ve yaptıklarını tasvip etmemek de genel ahlak kurallarına aykırı görülmez. Fakat önce iyi olarak değerlendirdiği birisini daha sonra aynı ölçüde kötülemek, genel ahlak kurallarıyla aynı paralelde gitmez. Abdürreşid Sultan'la Moğul adetine göre birbirlerine atlarını vermelerinin yanında, han dostluklarını bir de antla teyit etmek istemişti. İki arasında yapılan anlaşmanın şartlarına göre, Said Han ölürse Mirza Haydar hana hizmet ettiği gibi ona hizmet edecekti. Raşid Sultan da handan sonra

kendisini en büyük ağabeyi olarak gördüğünü, eğer ona alenen han olarak saygı gösterirse özel olarak şereflelendireceğini ve hanın gösterdiğinden daha fazla şefkat ve himmet göstereceğini söyledi ve bağlayıcı yeminlerle bunu teyit ettiler. (Duğlat: 566) Fakat Said Han ölüp de yerine Raşid Sultan geçtikten sonra ikilinin bütün dostlukları ve anlaşmaları bozuldu ve Haydar Duğlat, onu hiçbir iyi vasfını hatırlamadığı birisi gibi anlatmaya başladı. Bu örneklerle Mirza Haydar Duğlat'ın siyaset ahlakı açısından çok yön değiştirdiği göz önünde bulundurularak Machiavelist olduğu söylenebilir.

2.7 Tarih-i Reşidî'de İdealize Edilen Lider Tipi

Mirza Haydar, bir komutan ve yöneticiydi. Fakat ön plana çıkması için fırsatlar yakalamasına rağmen ikinci planda kalmayı tercih etmişti. Mirza Haydar, hizmetinde çalıştığı hanların liderliklerini eleştiri süzgecinden geçirmiş, kendi görüş açısına göre olumlu ve olumsuz yönlerini ele almıştır. Mirza Haydar, uzun yıllar hizmetinde kaldığı Sultan Said Han'ı lider olarak idealize etmiş, diğer hanlardan da iyi özellikleri olanları anmış, fakat olumsuzluklarını da yazmıştır.

Hakkında bilgi verdiği hanlar ve mirzaların dinî eğilimli olmalarını en ideal özellikleri olarak gören Mirza Haydar Duğlat için adalet, kahramanlık, cesaret ve yetenek ise daha sonra gelir. Tövbe ettikten sonra kendisini tasavvuf kitapları okumaya veren Sultan Said Han'ın zamanının çoğunu inzivada geçirip tasavvuf sohbetleriyle geçirmesinden ve hatta tahttan feragatini istemesinden takdirle bahsetmiştir (Duğlat, 2006: 542).

Mirza Haydar Duğlat, kişisel donanımlarını edinmesinde kendisini borçlu gördüğü Sultan Said Han'ı model olarak aldığını her fırsatta belirtirken, dini bütünlük özelliğine sık sık vurgu yaptığı hanı hiç eleştirmemesiyle dikkati çeker. “Bu hülasanın başlıca amaçlarından biri hanın fazilet ve kabiliyetlerini ortaya koymak olduğundan, ayrıntıya gireceğim (Duğlat, 2006: 348)” diyen Mirza Haydar'ın Said Han'ı anlattığı satırlar, aslında idealize ettiği lider tipini de tanımlar. Mirza Haydar'ın ifadelerine göre Sultan Said Han asil, mesut ve müreffeh bir beydi; hünerli ve iyi vasıflarla donatılmıştı. Onun hayatı ve idaresi kusursuzdu. Türkçe ve Farsça'yı tatlı ve fasih bir şekilde konuşur; birisine bir inayet gösterdiğinde, konuşmadan önce yüzü kızarırdı. Daima şen şakrak, açık kalpli, cömert ve sevgi doluydu. Bir savaşta Maksut Ali adlı birisi hanı sol

omzundan okla vurmuydu. Yara öyle derindi ki; han neredeyse bu yüzden öldü. İstirap çektiği günlerde bazı kimseler hanın öcünü alması için Maksut Ali'yi yakaladılar. Fakat hanın huzuruna getirildiğinde ona çok yumuşak davrandı ve üzerinde tek bir elbise olmasına rağmen ona verdi (Duğlat, 2006: 303)''.

Duğlat, sonraki satırlarda hanın cesaretiyle mümtaz, askerlikte mükemmel, cömert olduğunu anlatır, handan daha iyi bir okuyucu görmediğini belirtir, şairliğini ve müzisyenliğini över.

Babür'ü de lider olarak daima öven Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*'de kuzenine geniş yer vermiştir. Türkçe şiir yazımında Ali Şir Nevai'den sonra geldiğini belirttiği Babür'ün Vekayi'sini basit, samimi ve arı bir üslupta yazılmış olarak değerlendirir, müzik ve diğer sanatlarda da ustalaştığını vurgularken, "aslında ailesinde daha önce hiç kimse onun gibi becerilere sahip olmamıştı (Duğlat, 2006: 344)" demiştir.

Babür padişaha geniş yer veren Mirza Haydar Duğlat'ın, onun cömertliğini övdüğü satırlarında kendisine hediye olarak getirilen tüm malları, hazineyi, atları aynen geri almalarını emrettiğini söylemiştir. Babür, malların hiç birine el konulmamasını buyurmuştur. Padişah çok muhtaç olduğu halde, hediyelerin hiç birini almıyor, aksine tüm silah ve hazinesini el sürmeden iade ediyor ve sunulan her şeyi reddediyordu. Mirza Haydar'a göre bu, padişahın mizacındaki binlerce özellikten biridir (Duğlat. 2006: 347)''.

Mirza Haydar'ın görüşüne göre lider; kudretli ve devlet işlerinde sıkı olmalıydı. Sultan Mahmud Han'ın çok zayıf bir bey, devlet işlerinde gevşek ve dikkatsiz olması, bu konudaki örnek lideridir. *Tarih-i Reşidî*'de Sultan Mahmud Han kudretli bir lider olmadığı için eleştirilir. Fakat Moğulistan öyle bir ülkedir ki, ihmal ve umursamazlıkları kabul edemez. Bu sebeple Sultan Mahmud Han orada fazla kalamadı ve medenî bir hayat yaşama arzusuyla biraz tarım yapılan Yenikent'e geldi (Duğlat, 2006: 351). Mahmud Han, amcasının kuvvetleriyle çarpışırken kendisini yaralayan ve iki yıl sağ gözünü ve kolunu kullanmamasına yol açan Maksut Ali adlı saray hadimiyle daha sonraki karşılaşmasında, onun eline düşmekten memnun olduğunu söylemesi ve üzerinde sadece bir elbisesi olmasına rağmen, bazı atlarla birlikte hediye olarak ona

vermesi ve ömrünün sonuna kadar onu Moğulistan'da tutup himmet gözüyle bakmasını anlatmıştır (Duğlat, 2006: 352).

Mira Haydar Duğlat, olumlamadığı kişilerin genellikle kötü özelliklerini ön plana çıkarırken, onları gerçekten düşman olarak gördüğünü hissettirir. Savaşıkları liderlerin acımasızlıkları, adaletsizliklerini ön plana çıkaran Mirza Haydar Duğlat, özellikle zalimliklerini kınar. Mirza Ebû Bekir'i anlatırken şunları kaydetmiştir: "Onun en rezil uygulamalarından biri, en güç ve yapılması zor düzenlemeleri ve usulleri emredip, bunları asgari ölçüde ihlal eden bir kimsenin öldürülmesinden daha az bir şeyle tatmin olmamasıydı" (Duğlat, 2006: 493) der ve yine başka bir bölümde onu şöyle kötüler: "Mirza Ebû Bekir, 48 yıllık bir müddet içinde kitabını öyle kara lekelerle doldurmuştu ki, yeni bir şeyler yazmak için yer kalmamıştı. Tüm kuvvetini dünya malı toplamaya sarf etmişti ve kalem, onun dünyevi ihtişamını tasvirden acizdi (Duğlat: 2006, 499)".

Yazar, Ebû Bekir'in ölümünden sonra oğlu Cihangir'in durumunu anlatır ve 42 yıllık yaşamını inzivada geçiren Cihangir'in, babasının işleriyle ilgili bilgisinin ve inziva yaşamından dolayı bir tecrübesinin olmaması nedeniyle tek çareyi Hana teslim olmakta bulma kararını "sefilce" diye nitelendirir. Mirza Haydar'ın teslimiyete olan bu tepkisi, hem Timur, hem de Cengiz Han yönetim anlayışına uygun değildir. Mirza Haydar, teslim olan Cihangir'i anlatışı sırasında Hanın "kimse kimsenin günahını çekmez" ayeti hükmünce ona himmet göstermesinden de övgüyle bahseder.

Mirza Haydar Duğlat, Sultan Said Han'ı eserinde daima övmüştür. Said Han'ı halka sağladığı güven ve refahla üstün tutar. Mirza Haydar'ın aktardığına göre, Sultan Said Han döneminde daha önce geçmek için çok tehlikeli görünen yollar artık o kadar emindi ki, başında altın kavanoz taşıyan bir kadın buralarda tek başına seyahat etse, rahatsız edilmezdi. Hanın adaleti ve sağladığı güven ortamını öven Mirza Haydar, dönemi eleştirmekten çekinmez ve halkın 920 ve 928 yılları arasındaki refah döneminde kendisini şaraba ve eğlenceye vermesini eleştirir (Duğlat, 2006: 506).

Hızır Hoca Han'ın oğlu olan ve onunla birlikte Moğul hakanlarının soyunun sona erdiğini belirttiği Muhammed Han'da da ideal lider vasıflarını tespit ederek Hanın zengin bir bey ve iyi bir Müslüman olmasını öne çıkarır, adaletini ve dine bağlılığını över: "Muhammed Han o kadar direşken idi ki, onun mübarek hükümdarlığında Moğul

boylarının çoğu Müslüman oldular. Onun Moğulları İslama inanlar haline getirmek için ne sert tedbirlere başvurduğu biliniyor. Örneğin, bir Moğul sarık takmazsa, kafasına bir at nalı çakıyordu ve bu türden muameleler yaygındı (Allah onları sevapla telafi etsin) (Duğlat, 2006: 221)”.

Veys Han’a kısa bir bölüm ayıran Mirza Haydar Duğlat, onun kendisini dindar eğilimli gösterdiğini, üstelik soyu içinde cesaretiyle seçkinleştiğini ve sık sık yenilmesine rağmen cihadı bırakmak istemeyerek onlara karşı düşmanlıkta ısrar ettiğini yazar. Onunla ilgili bir olayı anlatır ve esir düştüğü bu olayda hanı cehennemden kurtaran şeyin, dinini sadık ifası olduğunu kaydeder (Duğlat, 2006: 229). Yine Veys Han’la ilgili olarak hanın deveyi öldürdüğünde derisini kendi elleriyle yüzdüğü, yününü annesi Sultan Hatun’a götürdüğü, onun da eğirip hana gömlek ve pantolon ördüğünü yazmıştır: Veys Han, suyun kıt olduğu Turfan’da toprağı sulamış, suyunu bir akarsudan almak yerine derin bir kuyu kazdırarak suyu kaynağından çekmiştir. Hanın bu çözümünü öven Mirza Haydar, Veys Han’ın sıcak mevsimlerde kölelerin yardımıyla kuyudan su çekerek kendi elleriyle toprağı dökmesinden takdirle bahseder ve “Onun tarımı o kadar küçük ölçekteydi ki, üretimi asla bir merkep yükü değerinde olmazdı, fakat bu ona yıllık bir yiyecek tedariki olarak işe yarardı” (Duğlat, 2006: 231) der.

Mirza Haydar’ın idealize ettiği lider ise 24 yıl hizmetinde kaldığı Said Han’dır. Ölümünün ardından onunla ilgili bir bölüm yazan Mirza Haydar, onun dindar olmasını çok över. Soyca Hanefi olan Said Han, gençliğinde yasak zevklere müptelaydı ve uygun uğraşlara az meyli vardı. 37 yaşına vardığında tüm gayr-ı meşru zevkleri bıraktı ve daha çok Hoca Havend Mahmud olarak bilinen Hazret Mahdumi Hoca Şahab’ül-Millet ve’-d-Din’in rehberliğinde dindar bir hayat yaşamaya başladı. Gündüzleri Onun tüm özel meclislerinde dini konular dışında çok az şey konuşulurdu. Meclisteki bu sohbetlerden çok etkilenirdi. Said Han’ın kafasında adaletin güçlü bir yerinin olması da Mirza Haydar’ı etkilemiştir. Han, tüm işlerini şeriata uygun olarak yapıyor ve şeriat emirlerini gözetmekten zevk alıyordu.

Sultan Said Han'ın dindar olmasıyla birlikte alimlere önem vermesi de Mirza Haydar Duğlat'ı etkiler. Said Han'ın bilgiye duyduğu saygıyı takdir eden Mirza Haydar, şunları söyler:

“Ulemaya aşırı saygısı vardı. Bunun için zamanın sultanlarınca çok itham edilmiş, fakat o şöyle diyerek cevap vermiştir: (Benim kendi rütbemdekileri onurlandırıp yüceltmek münasiptir. Hayattaki mevkilerine bakınca bu insanlar benim en aşağı hizmetçilerime denk olamazlar, fakat ben onlara bilgilerinden dolayı saygı duyuyorum. Onlar büyüktür ve mütevazıdır; ben onların sadece öğrenimlerine bakıyorum. Bunun için bana hiçbir kınama yöneltilemez) (Duğlat, 2006: 618-619)”.

Sultan Said Han'ın, dindar kimselere yakın davranması ve onların da Han'ın yanında saygılı davranmaları Mirza Haydar'ın bu konuda dikkat ettiği konulardandı. İdeal lider olarak gördüğü Sultan Said Han, herkese eşit derecede kibardı ve hem devletin itibarını yüksekte tutuyor, hem de aşırı derecede nezaketli davranıyordu. Sultan Said Han'ın nazik dili ve kibarlığı, Mirza Haydar'ın vurgu yaptığı özelliklerden birisidir. Hanın hizmetinde 24 yıl kaldığını ve bu sürede onun mevkice kendisinden aşağı birisine küfürlü ve ağza alınmaz bir dil kullandığını duymadığını kaydeden Mirza Haydar Duğlat, “Eğer maiyetindeki kölelerden biri cezayı gerektiren bir kabahat işlediyse, hiddetlenirdi, fakat itidalini koruyup çok az konuşurdu. Konuştuğu ve kaba söz söylediği zamanlar dahi en fazla pislik veya leş kelimelerini kullanır, Türkçe konuştuğunda da buna benzer sözler sarf ederdi (Duğlat, 2006: 619)” demiştir.

Adalet ve iyilik değerlerini önde tutan Mirza Haydar, etrafındakilere ve halka kötü davranan liderleri eleştirmiştir. Mirza Haydar'ın genel ahlak değerlerine uyan bireysel ahlak ölçütlerine göre; bir yöneticinin zalimlik ve adalet duygusundan ayrılması tasvip edilemez. Yöneticinin adaletten sapmaması, Kutatgu Bilig'de verilen öğüt gibi güneşin kirliliği veya temiz demeden her şeye aydınlık vermesi gibi herkese adaletini dağıtması (Hacıb, 2008: 225) ilkesini Mirza Haydar da benimsemiş, halka eziyet veren yönetim şeklini eleştirmiştir. Mirza Ebubekir'i amcasının oğlu olmasına rağmen eleştirdiğini belirten Mirza Haydar, halka zalimce yaklaştığı gerekçesiyle onun yaptıklarını tasvip etmemiştir. Mirza Ebubekir, Mirza Haydar Duğlat'ın anlatımına göre hayatının sonuna doğru öyle bir zalimleşmişti ki; kendisine karşı bir suç işlendiğinde, suçu işleyen kişiye kanunen hiçbir ceza verilmemesi gerekse dahi onun kötü kalbi onu bir kez öldürmekle tatmin olmaz, masum suçlunun yüz kere ölüp ölüp dirilmesini isterdi.

Mirza Ebubekir, en küçük bir muhalefete bile tahammülsüzdü. Kendisine on yıl önce yapılan bir muhalefeti bile duyduğu zaman, sadece o suçluyu değil, çocuklarını, akrabalarını ve yandaşlarını da cezalandırırdı.

Mirza Ebubekir'in korkunç cezaları yüzünden, çevresindekiler de onun idaresine itaatkar hale gelmişlerdi. Cezalarından çekinenler, onun emirlerine aykırı hareket etmeye cesaret edemezlerdi. Mirza Haydar'ın aktardığına göre, Mirza Ebubekir'in hazine, mülk, at ve sığır olarak rakamlarla ifade edilmeyecek kadar bir serveti vardı. Sanıkları, suçlarının ağırlığıyla orantılı zorluklar içerecek şekilde çalıştırdı; erkekler ve kadınlar için ayrı işler ayarladı, fakat bazı işleri herkese yaptırdı. Örneğin eski şehirlerin kazığının, bunlarca kazılmasını ve oradan çıkartılan toprağın yıkanmasını emrederdi. Eğer büyük bir şey varsa, kızarak ona ulaşırdı; küçük şeyleri ise toprağı yıkadıkları zaman bulurlardı.

Mirza Haydar, kendi ahlakî ölçütlerine göre yaptığı değerlendirmelerde eleştirdiği lideri temkinli bir şekilde olumlamıştır. Mirza Ebubekir'i adaletsizliği ve zalimliği nedeniyle ağır bir şekilde eleştiren Mirza Haydar, aynı kişiyi hayır işlerine katkısından dolayı takdir etmiş, bu arada onunla ilgili olumsuz düşüncesinden dolayı yine de eleştirel bakmıştır:

“Mirza Ebubekir, tüm bunlara rağmen dindarlık taslamayı da ihmal etmezdi. Hayır işlerine, yardım ve sadaka dağıtmaya kendini öyle bir kaptırdı ki bu konularda hiç yorulmazdı. Mollalar ve fakihler de daima onun meclisindeydiler. Tüm iş ve hareketlerinde bir fetvaya dayanırdı; hatta en menfur işleri için dahi fetva alırdı. Eğer ulema fetva verirse iyi ve güzeldi, eğer reddederlerse müftüyü suçlar, suçlu bulur ve idam cezasına çarptırır, fakat şöyle diyerek merhamette bulunmuş gibi görünürdü: Kanuna göre o ölmelidir fakat ona himmetim sayesinde ölüm cezasını bağışlayacak ve ona yapması için bir iş vereceğim. Fakat ona verdiği iş ölümden daha beter olurdu (Duğlat, 2006: 428-433).”

Sonuç olarak, Mirza Haydar'ın idealize ettiği lider tipi Türk-Moğul geleneklerine uyar. Mirza Haydar, Sultan Said Han'a duyduğu hayranlığı dile getirirken onun dindar yönünü özellikle vurgulamıştır. Kendisi de bir yönetici olan yazar, yönetimi konusunda fazla bilgiyi paylaşmamıştır.

BÖLÜM 3: MİRZA HAYDAR'IN TARİHÇİLİĞİ

3.1 XVI. Yüzyılda Tarihçilik

XVI. yüzyıl Avrupa'sında tarih, artık dünyevi bir şemaya göre düzenleniyor, yeni yerlerin ve insan topluluklarının keşfiyle birlikte geçmişin düzenlenmesinde yeni bir şema tarihçilerin hayal gücünü harekete geçirmeye başlıyordu.

1583'te kesinliğe, doğruluğa, tutarlılığa ve belgelemeye önem veren yeni araştırma anlayışıyla Joseph Justus Scaliger, *Kronolojinin Restorasyonu* ve *Zaman Çizelgeleri Dizini* ile dönemin tarih yazımına yeni bir yön vermeye çalışıyordu (Breisach, 2009: 235)

II. Bayezid'in açtığı çığırda gelişim gösteren Osmanlı tarih yazıcılığı ise XVI. yüzyılda olgunlaşma dönemine girmişti. II. Bayezid, Kemalpaşazâde gibi, Ak Koyunlu hükümdarı Yakup'un yanından gelen İdrisî Bitlisî'ye Osmanlı tarihini yazdırmıştı. İdrisî Bitlisî, klasik diyebileceğimiz eski İran tarihçilerinin eserlerini örnek alarak Farsça tarih yazmış, bu da Osmanlı toplumunda sanat dili Fars kültürü ağırlıklı tarihçilik anlayışının gelişmesine sebep olmuştur.

II. Bayezid'in ölümünün ardından Osmanlı tarih yazıcılığı, artık fiilen bağımsız bir edebî tür haline gelmişti. Başlangıçta menkıbevî bir dille anlatılan savaşlar, daha sonra şeriat kanunu olarak görülmüştür (İmber, 2002: 142-144). Bu dönemde bir taraftan genel tarih yazıcılığı devam ettirilirken, diğer yandan Selimnâmeler, Süleyman nâmeler, Gazavat-nâmeler, Siyaset-nâmeler, Fetih-nâmeler, Zafer-nâmeler, Şeh-nâmeler ile tarih yazımı dünyası zenginleşmişti.

XVI. Yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Mehmet Neşrî (ö. 1520), Sinan Çelebi (Bihîştî), Kemal Paşazade (1468-1538) gibi müverrihler, padişahların talimatıyla onların tarihini yazıyorlardı. XVI. Yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığına kısmen hakim olan, resmileştirilmiş, idealize edilmiş veya felsefî anlayış temeli haline getirilmiş olmamakla beraber, yaşanan hayatta, idealin gerçeğe teslimi şeklinde kendini gösteren, "güçlünün haklılığı" anlayışıydı (Severcan, 1999: 301-315). Selimnâmeler ve Süleymannâmelerin en belirgin özellikleri, her iki türün de resmî görüşü yansıtıyor olmalarıydı. Yazarları eserlerini yazarken devletin hizmetinde çalışıyorlardı.

Selimmâmeler ve Süleymannâmelerin bu özelliğinden dolayı resmî tarihlerin yönlendirmeleri açıkça görülür. Her padişahın kendi dönemlerinde yazılmış eserlerde resmî görüşlerin yansıtılması, padişahın övülmesi ve tüm siyasî tasarrufların haklı gösterilmesi normal karşılanmalıdır (Severcan, 1999: 304).

Tarih yazıcılığına egemen akım, imparatorluk ve başarıları etrafında dönüyordu; padişahın yetkisinden sorgu sual olunmazdı. Çünkü tarihçinin zaman ve mekan anlayışı, imparatorluğu başka ortamlardan ya da çeşitli zaman dilimlerinden karşılaştırma yapılarak gözlemlerde bulunabilecek şekilde geniş tutulmamıştı. Osmanlı tarih yazıcılığında yöneticilerin başarıları gelecekte hatırlanmak için ya Arapça ya da Farsça yazılıyordu (Ersanlı, 2006: 49).

Mirza Haydar'ın çağdaşı tarihçiler Avrupa'da kendilerine yeni bir yön bulmaya çalışırken, doğudaki güç Osmanlı İmparatorluğu'nda da sultanların tarihinden bağımsız tarihler yazılmaya başlanıyordu. Bu açıdan bakıldığında Mirza Haydar'ın çağının çok gerisinde kaldığı söylenemez. Michel Foucault'a göre tarihçi, XVII. Yüzyılın ortasına kadar belgeleri ve işaretleri -dünyada bir damga olarak bulunabilecek her şeyi- devşirmekle görevliydi. Gömülü kalmış olan bütün kelimelere konuşma olanağını yeniden vermekle yükümlü olan oydu (Foucault. 2001: 195).

Avrupalı ve Osmanlı tarihçilerin dışında Mirza Haydar'ın coğrafyasında ise tarih yazımı bölgedeki karışıklık nedeniyle gerilemişti. Osmanlılar ile Hindistan ve Orta Asya arasındaki kültür alış-verişinin azalması, Hind ve Osmanlı ülkesindeki tarihçiliğin bağlantısını da kopardı. Bu devirde Osmanlı topraklarının doğusunda yazılan genel tarihlerin önemli bir kısmı az yenilik taşır ve bu eserler yalnızca kendi devri için değerlidir. Hindistan'da Babürlüler devrinin başında önceki dönemden beri devam eden Hind-İran geleneği, Herat mektebi, bizzat Babürlüler tarafından getirilen gelenekle birleşerek yeni bir Hind tarih okulunun doğmasını hazırlamıştır. Babürşah kendi hatıratını yazmış, Nizameddin Ahmed (ölm 1594), Abdülkadir el-Bedâ'üni (ölm. 1596) birer tarih kitabı yazmışlardır (Şeşen, 1998: 257). Babürşah'ın Vekayi'si, dönemini aşan öznellikte bir hatıratır. Moğulluğu kabul etmeyen ve Türklüğüyle övünen Babür, hatıratını Türkçe yazmış, burada özel, askerî, siyasî hayatının yanı sıra düşünce dünyası ile ilgili de bilgilere yer vermiştir. Babür, hatıratında zaafalarını ve

hatalarını da samimi bir dille anlatarak farklı bir kaynak eser oluşturmuştur. Babür'ün kızının kaleme aldığı Hümâyün-nâme de bu dönem için sayılabilecek tarih çalışmalarından birisidir.

Mirza Haydar'ın çağdaşı tarihçilerden en önemlisi, Hvandmir'dir. Mirhvand'ın kızının oğlu olan Hvandmir'in Habîbü's Siyer fî Ahbâr-i Efradi'l Beşer adlı Farsça kitabı, bir dünya tarihidir. Bir dünya tarihi olan bu eser hilkat ile başlayıp, Şah İsmail'in öldüğü 1524 yılına kadar gelir (Şeşen, 1998: 249). Kitabın Timurlulardan önceki kısmı, dedesi Mirhvand'ın eserinden ve diğer bazı kaynaklardan faydalanılarak meydana getirilmiştir. İlk iki cildi İslam tarihinden, üçüncü cilt Cengiz Han'dan sonraki Türklerin ve Moğulların tarihinden bahseder. Timurlular ve Safeviler devrindeki hükümdarlara ait bahislerin sonunda alimlerin, ediplerin, büyük kişilerin vefatları yer alır (Demir, 2007: 271).

3.2 Tarih-i Reşidî'nin Biçimsel Olarak İncelenmesi

Mirza Haydar, Tarihi Reşidî'yi Farsça olarak ve iki bölüm halinde yazmıştır. Eser, kendilerini Çağatayların ana bünyesinden 1321 yılında ayıran Moğul hanlarının tarihi olarak görülebilir ve Moğulların bu kolunun önemli tarihlerinden biridir. *Tarih-i Reşidî*'nin ilk kısmı olan gerçek tarih, 1544-45 yıllarında Keşmir'de yazılmış ve Şubat 1546'da Mirza Haydar'ın bu ülkenin naibi olarak atanmasından beş yıl sonra tamamlanmıştır.

Mirza Haydar'ın hayatının ve döneminin kayıtlarını içeren ikinci kısım, yazılış tarihi olarak önce gelir. Yazar bu bölümü, 1541-42'de birinci bölümün yazımına hazırlanmak amacıyla yazmıştır. Bu kısım onun doğumuyla başlar ve 2 Ağustos 1541'de yapılan bir savaşta ülkenin hakimi haline gelmesini sağlayan ikinci Keşmir istilası ile sona erer.

Tarih-i Reşidî'nin içeriği ve bölümleri yazarının ağzından şöyledir:

“1. Kısım: Tuğluk Timur Han'ın hükümdarlığının başlangıcından şu an hüküm süren Abdürreşid zamanına.

2. Kısım: Kendim ve Özbeklerin, Çağatayların ve diğerlerinin sultan ve hakanlarının hakkında gördüklerim ve bildiklerim ve aslında hayatım boyunca gerçekleşen her şeyle ilgili (Duğlat, 2006: 163-164)”.

Mirza Haydar, tarihini, Tuğluk Timur Han'ın hükümdarlığı ile başlatır. Bunun sebebini ise Tuğluk Timur Han zamanından önce olanların zaten kaydedildiği olarak açıklar. Bir diğer sebep, Tuğluk Timur'un haleflerinden hiçbirisinin onun kadar öneme sahip olmaması, başka biri ise onun İslama geçen Moğul hanlarından birisi olmasıdır. Mirza Haydar, kitabının ismini neden *Tarih-i Reşidî* koyduğunu da açıklar:

“Başlıca üç sebeple bu kitaba *Tarih-i Reşidî* adını verdim: 1.Tuğluk Timur'u İslama döndüren, bundan sonra anılacağı üzere, Mevlana Erşadüddin idi. 2.Tuğluk Timur zamanından önce Barak Han ve Barak Han'dan sonra Kabak Han Müslüman olmalarına rağmen, ne bu hakanlar, ne de Moğul halkı rüşd ya da gerçek kurtuluş yolu bilgisine sahip olmuşlardı ve tabiatları temelindeki gibi kalarak, kendilerini cehenneme götüren yola devam etmişlerdi. Fakat tam bir rüşd bilgisi, aydınlanmış Tuğluk Timur ve onun mesut halkının kısmetine düştü. Ve mademki bu tarihin başlangıcı bu konuyla ilgili olacaktır, Reşidî başlığının uygunluğu açıktır. 3. Mevcut tarihte Moğul hakanlarının sonuncusu Abdürreşid hüküm sürmekte olduğundan ve bu kitap ona adanıp, onun için yazıldığından, *Tarih-i Reşidî* başlığının sebebi açıktır (Duğlat, 2006: 163).”

Mirza Haydar gibi döneminin olaylarını bir yığın halinde yazan elitlerin üretimlerinden, toplumsal yaşamla ilgili izler aramak hayal kırıklığıyla sonuçlanır. Mirza Haydar'ın askerî ve siyasal faaliyetleri yoğun bir şekilde verdiği zamanlarda halk kitlelerini oluşturan insanların gündelik yaşamı nasıldı? Onların alışkanlıkları, inançları, savaşlara, anlaşmalara, kazanmaya ve kaybetmeye ilişkin tutumları nasıldı? Kısacası kolektif zihniyetleri ile ilgili veriler nelerdi? Bu soruların yanıtlarını *Tarih-i Reşidî*'de bulmak, kitabın zaten yazarca da belirtilen içeriği gereğince mümkün değildir. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de ürünü olduğu toplumu değil, üyesi olduğu soyun önde gelen isimlerinin tarihini yazmıştır. Sosyal yaşam, onun tarihsel düşüncesi içinde bir problem değildi. Onun problemi, elitlerin faaliyetleri, iktidar mücadeleleri, seferlere nasıl gidildiği, hangi taktiklerle savaşıldığı, ne kadar ganimet kazanıldığı ve nihayetinde hangi bölgede kimin hakim duruma geçtiği idi.

Tarih-i Reşidî'de Mirza Haydar'ın sefer için gittiği yerlerle ilgili aktardıkları diğer bölümlerin aksine daha çok yorum taşır. Mirza Haydar, bu bölümleri tarihsel eyleyici olarak değil, savaş için orada bulunan bir asker olarak yazmıştır. Ayrıntılı savaş

tasvirleri, tarafların sayısal güçleri, uyguladıkları taktikler ve kullandıkları malzemeler, iyi bir izleyici gözüyle ayrıntılı olarak yazılmıştır.

Mirza Haydar'ın tarihsel düşünceyle yaklaşıldığı zaman yazması beklenen olaylar, onun için aynı önemi arz etmeyebilir. “Olayların önemi, onların tarihçi için arz ettiği önemdir. Onları tarihçi için önemli kılan, aydınlattıkları problemlerle ilgili olmasıdır. Önemleri, tarihçinin araştırmalarıyla takip ettiği çizgiye göredir (Collingwood, 2005: 321)”.

Mirza Haydar, kitabını kaleme alırken belirlediği “Moğul hakanlarının soyunun unutulmamasını sağlama” amacını, kendisinden önce yaşayanlar ve döneminde tanık olduklarını aktarmak gibi iki ana bölümde gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Mirza Haydar, kendince güvenilir bulduğu kaynaklardan alıntılar yapmak, anlattıklarını örneklendirmek, gerektiğinde hikâyelerle desteklemek, hatta kimi zaman tekrarlamak gibi yolları seçmiştir. Mirza Haydar'ın oluşturduğu metnin yapısı incelendiğinde, onun bir olay toplayıcı, analist veya aktarıcı olduğu söylenebilir. Çünkü olayları aktarırken ne neden-sonuç ilişkisini değerlendirmiş, hatta ne de kronolojiye bağlı kalmıştır.

Mirza Haydar, metnini hakikate dayalı ve inandırıcı bir şekilde oluşturmak çabasıyla elindeki verileri değerlendirmiş veya bazılarını elemiştir. Bilgisini somutta doğrulamak ve yazdıklarını abartısız ve gerçek olduğuna inandırmak gibi bir kaygısı olan Mirza Haydar, gerçekçiliğe bağlı kalmak adına, kimi zaman yazacağı şeylerden “inandırıcı olmaz” gerekçesiyle vazgeçmiştir.

Mirza Haydar, tarihini yazmaya başlarken edebî yönden eksiklik duyar ancak Moğulların Müslüman olmasından sonraki tarihlerinin karanlıkta kalacağı endişesi ona cesaret verir. Kitabını önce tanık olmadığı olayların tarihini yazmak, daha sonra da kendi dönemindeki tanıklıklarını kaleme almak şeklinde planlayan Mirza Haydar, çekingen yaklaşımı nedeniyle iki bölümü yer değiştirir. O, önce kendi dönemini yazma kararını şu sözlerle açıklar: “Bu cesaret isteyen maceraya çıkmamı haklı göstermeye yetecek yetenek ve becerimin olmadığını gördüğümünden, şahidi olduğum olayların bir değerlendirmesini yaparak başlamaya karar verdim ve sonra, Allah'ın lütfuyla başarırısam, esas tasarım olan Moğul hakanlarının tarihini yazma yolunu tutacağım (Duğlat, 2006: 320).”

Geçmişin düşüncesini zihninde canlandırmadan olayları dışsal görünüşleriyle yalnızca aktaran Mirza Haydar, onların meydana geliş nedenleriyle ilgilenmemiş, içlerini ve atalarının düşüncesini yeniden anlamaya çalışmamıştır. Bir olayın neden vuku bulunduğunu sorgulamadan yalnızca seçtiği olguları bir araya getiren Mirza Haydar Duğlat, geçmişi inşa etmek niyetinde değildi. Ona göre kaynakların ona aktardığı belli tarihsel gerçekler vardı. Mirza Haydar, bu kaynakları delil kabul ederek otoritesi haline getirdi. Otoritesi olarak kabul ettiği kaynakları sorgulamadığı için onlarla çelişmeden yoluna devam ederek Tarih-i Reşidi'nin ilk bölümünü yazdı. Bu ilk bölümde herkesçe kabul edilen bazı tarihsel olaylar vardı; savaşlar, yapıldığı yerler, galipleri ve mağlupları gibi. Ancak bunların faillerinin düşüncelerine yer vermeden ilk bölümü oluşturdu.

Mirza Haydar Duğlat'ı olayların düşünce ile tasvir edilecek yönlerini hiç düşünmemiş olmakla suçlayamayız. Atalarının faaliyetlerini yazarken onların düşüncelerini de anlamaya çalışmış, fakat kaleme almamış olabilir. Oysa eğer kendisinden önce yaşayanların düşüncelerini aktarmaya çalışsaydı, işi bunu şimdi yapmaya çalışan bir tarihçiden daha kolay olabilirdi. Bulduğu coğrafya, kültür, yaptığı iş, toplumdaki yeri ve yetiştiriliş tarzı bakımından Mirza Haydar Duğlat'ın bilincinin atalarının faaliyetlerinin nedenini ve onların düşünce yapılarını anlamaya daha yakın olduğu söylenebilir.

3.2.1 Toplumsal Yaşam

Savaştığı yerlere ait coğrafya ve iklim bilgilerine zaman zaman yer veren Mirza Haydar Duğlat, askerî sınıfın dışında kalan halk tabakasını çoğunlukla görmezden gelmiştir. *Tarih-i Reşidî*, Moğul hanlarının isimlerinin ve faaliyetlerinin unutulmaması için kaleme alınmış bir eser olarak burada dönemin toplumsal yaşamıyla ilgili bilgiler aramak sonuç vermez. Mirza Haydar, yalnızca sefer için gittiği yerlerde kendi geleneklerinden farklı yönlerde dikkat etmiş ve yoğun askerî anlatımların arasına bunları da sıkıştırılmıştır.

Sosyal yaşamla ilgili nadir bilgi veren Mirza Haydar Duğlat, Balur seferini anlatırken kadınların evin idaresi ve tarla işlerinde, erkeklerin ise savaşta istihdam edildiğini “savaşların şeklini” tarif ederken aktarır. Balur'un ekonomik yaşamıyla ilgili verdiği

bilgilerden bir kısmı şöyledir: Balur'da düzlük ve otlak çok az olduğu için, insanlar çok az hayvan besleyebilirler. Koyunların yününden elbise yapar, keçilerinden süt ve tereyağı elde ederler ve başka da bir şeyleri yoktur. Balur'da güzel bahçeler ve bol meyve vardır. Özellikle narları boldur. (Duğlat, 2006: 558).

Mirza Haydar'ın kayda değer buldukları, diğer konularda olduğu gibi, sosyal yaşamda da kendisine “tuhaf” gelen başka memleketlere aittir. Onun için önemli olanlar, bir başka tarihçiye sıradan gelebilir. Bir tarihçi bir olayın önemli olduğunu söylediğinde, onunla ilgili kendi düşüncesinden ayrı, kendi başına bir şey diye söz eder. Fakat o gerçekte onun kendi düşüncesiyle ilişkisinden söz etmektedir. “Önemli” burada benim için/bana göre önemli anlamına gelmektedir (Collingwood, 2005: 307). Mirza Haydar da düşünce süzgecinden geçen olayları kendince önemli ve kayda değer olarak bulmuş ve kitabında yer vermiştir.

İçinde yetiştiği toplumun sosyal özelliklerine fazla yer vermeyen Mirza Haydar, başka toplumların farklılıklarını kaydetme ihtiyacı duymuştur. Tibet bahsinde de oranın sakinlerinin ‘*yalpa*’ yani köyde oturanlar ile ‘*çampa*’ yani bozkırda oturanlar olarak ikiye ayrıldığını yazar. Tibet'in bozkır sakinlerinin başka halklarda karşılaşılmayan bazı garip uygulamaları vardır. Öncelikle pişirme bilgileri olmadığından, etlerini ve tüm diğer yiyeceklerini çiğ ve ham yemeleri, Mirza Haydar'ın ilgisini çekmiştir. Mirza Haydar, Tibetlilerin atlarını tahıl yerine etle beslediklerini iddia eder. Tibetliler, yük hayvanı olarak koyunu çok fazla kullanırlar. Onlara semer, yular ve kolan takarlar, koyunun üzerine yük koyarlar ve gerekmedikçe hiç almazlar, böylece yaz kış hayvanın sırtında kalır. Çampalar ve göçerler ise kışın yanlarına Çin seramikleri ile Tibet ürünleri olan tuz, keçi kılından kumaşlar, cedvar, yaban öküzü, altın ve şallar olarak adı geçen dağların batı ve güney eteklerine, yani Hindistan'a doğru inerler. Hindistan'da ve dağlarında ticaret yaparlar ve baharda koyunlarına kumaş, tatlılar, pirinç ve ekin gibi bu memleketin mallarını yükleyip geri dönerler. Sürülerini besledikten sonra yavaşça fakat durmadan Hitay'a doğru ilerleyip, kışın varırlar. Bahar boyunca Hitay'da talep gören Tibet ürünlerini biriktirmiş olarak kışın orada Hint ve Tibet mallarını satarlar ve yanlarında Hitay malları taşıyarak ertesi bahar Tibet'e dönerler. Ertesi kış tekrar Hindistan'a giderler (Duğlat, 2006: 580).

Mirza Haydar her ne kadar askerî faaliyetleri yazsa da *Tarih-i Reşidî*'de XVI. Yüzyıl Orta Asya'sı ile ilgili önemli bilgiler de yer alır. Yazar, sosyal yaşamını, inançlarını ilginç bulduğu Tibet'i anlatırken, bir hastalığa da değinir; damgiri. Onun anlatımına göre, Moğulların 'yas' dedikleri 'damgiri'ye, kale ve köylerde daha az rastlanır. Belirtileri şiddetli bir hastalık hissidir ve her vakada nefes o kadar daralır ki, insan sanki sırtında ağır bir yükte dik bir tepeyi tırmanıyormuş gibi tükenir. Bunun sebep olduğu basınç sebebiyle uyumak zordur. Ama bir kimsenin uykusu geldiğinde de, akciğerler ve göğüs üzerindeki basıncın sebep olduğu irkilmeye gözler zor kapanır. Bu durum, daima herkesin başına gelir. Bu illete yakalanan hasta hissizleşir, anlamsız konuşmaya başlar ve bazen konuşma gücünü yitirir; el ayakları ve ayak tabanları şişer. Bu son belirti çıktığında hasta çoğunlukla şafakla kuşluk vakti arasında ölür, diğer zamanlarda birkaç gün can çekişir. Eğer bu arada kaderi mühürlenmediyse ve bir kale veya köye varırsa, yaşaması muhtemeldir, öbür türlü kesinlikle ölür. Bu illet sadece yabancılara gelir. Tibet halkı bunu hiç bilmez, hekimleri de yabancılardan bu hastalığa neden yakalandığını bilmezler (Duğlat, 2006: 583-584).”

Mirza Haydar, Emir Timur'un oğlu Cihangir'in ölümünü anlatırken de dönemin cenaze merasimiyle ilgili bilgi verir. Emir Timur, Atakum'dan ayrıldıktan sonra Seyhun'u geçip payitahtı Semerkand'a yaklaştığında, buranın ayanları ve alimleri siyah elbiseler giyerek Emir Timur'un karşısına geldiler. Hepsi feryat ediyor, saçını başını yoluyordu. Emir Timur bu feryatları duyunca artık sezgilerinin doğru olduğundan şüphe etmedi. Oğlu Cihangir Mirza'nın ölüm haberi dünyasını zindan etmişti. Yanaklarından aşağı yaşlar süzölmeye başladı. Artık hayat onun için dayanılmaz bir hale gelmişti. Kudretli hükümdarının dönüşüyle fazlasıyla sevinmesi gereken devlet, bunun yerine bir yeis ve matem yerine dönmüştü. Mirza Haydar, anlatımını şöyle noktalar: “Kara ve griler giyen tüm ordu yağ için oturdu. Komutanlar başlarına toz saçtılar ve gözleri kalplerinin kanıyla doldu (Duğlat, 2006: 210).”

Mirza Haydar, sefer için gittiği yerlerin toplumsal yaşamı hakkında fazla bilgi vermese de ilgisini çeken bazı özellikleri aktarır. Örneğin Balur halkının kalabalık olduğunu belirtir ve hiçbir köyün bir diğeriyle barışta olmadığını, aralarında daima düşmanlık ve sürekli savaşlar olduğunu söyler. Yine Balur'la ilgili aktardıkları arasında kadınların evin idaresi veya tarla işleriyle meşgul olurken, erkeklerin savaşta istihdam edildiğini,

yemek zamanı geldiğinde erkekleri kadınların ayırdığını, yemek arkasından sonra tekrar savaşa döndüklerini, bu kez kadınların yine ortaya düşüp barış yaptıklarını aktarır. Balur'da düzlük ve otlaklar kıt olduğundan, insanlar çok az hayvan besleyebilir. Her kabile ayrı bir dil konuşur ve birbirlerinin dilini bilmezler. Balur'da çok güzel bahçeler ve bol meyve vardır (Duğlat, 2006: 557-558).

Mirza Haydar Duğlat, savaşları anlatırken o bölgenin insanların toplumsal durumuyla ilgili nadir de olsa bilgiler verir. Örneğin babasının Andican ve Kaşgar arasında bulunan dağlara doğru kaçarak kurtulduğunu anlatırken, bu dağlarda Cagırak denilen ve o sıralar hayvan hırsızlığıyla şöhret yapmış bir halkın da olduğu, ancak kısa süre sonra Mirza Ebu Bekir tarafından ortadan kaldırıldığını da belirtir (Duğlat, 2006: 335).

Toplumların kültürel özellikleriyle ilgili nadir de olsa bilgiler veren Mirza Haydar, Babür padişahın doğumunu anlatırken, isminin konulması bahsinde..."O zamanlar Çağataylar çok kaba ve kültürsüzdü ve şimdi olduğu gibi kibar değillerdi. Bu yüzden Zahüriddin Muhammed'in telaffuzunu zor buldular ve bu sebeple ona Babür ismini verdiler" der (Duğlat, 2006: 343).

Mirza Haydar, kitabında Moğul adetlerine de zaman zaman yer verir. Hanın kendisine anlattığı bölümlerden birinde Moğullar'da cesur gençlerin bir süre kendi başlarına bir iki ay geçirerek ava çıktıklarını anlatır. Bunu yapanlar, toplumda saygı kazanırlar. Duğlat, kendi av macerasına da yer verdiği *Tarih-i Reşidî*'de Narın'ın balta girmemiş ormanlarında atını bırakıp antilop avlamak için pusu kurmaya karar verdiğini anlatır. Antilopu yakalarsa etini yiyecek ve derisinden kendisine elbise yapacaktı. Aynı zamanda olayların nasıl bir seyir takip edeceğini görmek için birkaç yıl geçirebilirdi. Moğullar'da en cesur gençlerin dostlarından ayrılarak çöllerde, dağlarda veya ormanlarda tek başlarına bir iki ay kalmaları, antilop avlayarak etinden ve derisinden faydalanması adettendi. Bunu yapanlara yiğit ve erkek olarak saygı duyulurdu. Mirza Haydar, bu yaşam tarzının esasında çok tehlikeli ve zor olduğunu da vurgulamıştır. (Duğlat, 2006: 356).

Babasının Muhammed Şibani'den kaçışını ayrı bir başlıkta anlatan Mirza Haydar Duğlat, onun kendisini yanına alarak Şehr-i Sebz'den Horasan'a doğru gittiğini bildirir.

Mirza Haydar, babasının Horasan'a kaçtığı, kendisinin ise henüz çocuk olduğu dönemdeki bazı evliyalar, alimler ve şairleri "ilham efendileri ve ifade üstatları" olarak nitelendirip, onlarla ilgili bir şeyler yazmasını gerekli bulduğunu belirtir ve yine kendini eleştirerek "Eksik kabiliyetimle bu iş için uygun görünmememe rağmen, söylemek tuhaftır, bu adamlarla ilgili bir iki keyfiyeti yazmayı ihmal edecek bir yol göremiyorum. Her halükarda, benim mütevazı kalemimin eksiklerini tamamlayacak mevcut tezkiratın yardımıyla açık görüşlülerin mütalaasına degeceği ümidiyle, bir başlangıç yapacağım (Duğlat, 2006: 364) der ve bu kimselerin hatırasına ayrı kitap yazmanın kendi gücünün ötesinde olduğunu belirterek, zihnini tatmin etmek ve içindeki adamı susturmak için onlara birkaç satır yazdığını söyler.

Mirza Haydar Duğlat, kitabını belli bir sınıfın tarihinin unutulmaması amacıyla kaleme aldığı için, dönemin toplumsal yapısı ve sosyal hayatı ile ilgili az bilgi vermeyi eksiklik olarak görmemiş olmalıdır. Mirza Haydar'ın maksadı kendisinden önce yaşayan hanlar ve mirzalar hakkında olabildiğince soy bilgisi toplamak, yaşadığı zamanı içeren ikinci bölümde de mümkün olduğunca fazla olay aktarmaktır. Moğul hanlarının askerî faaliyetleri hakkında toplayabildiği bütün olguları neden-sonuç ilişkisi armaksızın, nesnellik kaygısı taşımaksızın bir yığın halinde sunan Mirza Haydar Duğlat'ın, yalnız Kaşgar'ın toplumsal yapısını ele aldığı görülür.

Mirza Haydar'ın Hotan ve Kaşgar'ın toplumsal sınıfları hakkında verdiği bilgiler şöyledir:

"Tüm Hotan ve Kaşgar halkı dört sınıfa ayrılmıştır. Birisine, köylü anlamına gelen Tümen denir. Bunlar hana bağlıdırlar ve vergilerini yıllık olarak ona verirler. Diğer bir sınıf, Kuçin'dir. Anlamı asker olan kuçinlerin tamamı benim akrabalarımaya bağlıdırlar. Bir üçüncüsü, hepsi de belli bir tahıl, giyim ve benzeri mukataa alan Imaklardır. Bu kimseler de benim akrabalarımaya bağlıdır. Dördüncü sınıf, adaletin denetçileri ve dini yapılarla hayır kurumlarının nezaretçileridir; bunların çoğu benim ailemdendir (Duğlat, 2006: 475)."

Mirza Haydar, Moğulların yaşamıyla ilgili *Tarih-i Reşidî*'nin yalnızca bir bölümünde bilgi verir. Bu bilgiler de onların nasıl yaşadığını anlatmak amacıyla direkt yazılmış

değil, Keşmir'in fethi sırasında aralarında çıkan anlaşmazlığı belirtmek için kaleme alınmıştır. Bu bölümde Moğul ordusunun önderleri, Mir Daim Ali'ye, Mirza Haydar'a iletmesi için bazı şeyler söylerler. Ordunun önde gelenleri, Moğul olduklarının unutulmamasını isteyerek, Moğul ulusunun doğal tesellisi ve eğlencesinin ekilip biçilmeyen bozkırlar olduğunu söyleyerek şunları ifade ederler:

“Yabandaki baykuşun çığlığı Moğullar için korudaki bülbülün şarkısından daha hoştur. Biz işlenen toprağı hiç yurt edinmedik. Bizim yoldaşlarımız dağların yırtıcı hayvanları ve en hoş meskenimiz dağların tepesindeki mağaralardır; elbiselerimiz köpeklerin ve yabani hayvanların derileri, yiyeceğimiz kuşların ve yabani sığırların etleridir. Bizim ırkımızdan olanlar, Aram bağı ve hakka Cennet'in bir numunesi olan Keşmir'in kafirlerinin bu sersem çetesi ile nasıl dost olunabilir? Putperestlerin cennete giremeyecekleri söylenir. Üstelik Keşmir'den Kaşgar'a giden yol uzundur ve üstelik başa çıkılmaz zorluklarla doludur. Bizim ailelerimiz, yükümüz, sürü ve katarlarımız var. Sürüler olmadan hayattan ümidimizi keseriz. Hayvanlarımızdan ayrılınca varlığımıza son vermek ve hayatla vedalaşmak zorunda kalırız. Bu yüzden, Keşmir ordusunu yenmiş olarak hana dönmemiz daha iyidir (Duğlat, 2006: 610).”

Mirza Haydar, Keşmir halkının adetlerinden örnek verdiği bir bölümde ise Div Sar adlı bir yöredeki kaynağın kenarlarında güzel gölgeli ağaçlar olduğunu belirterek burada uygulanan bir gelenekten bahseder. Kehanet konusundaki bu anlatımına göre, halktan kimileri kaydattığı pirinci bir bir şişeye koyar, ağzını kapatır, üzerine bir isim yazarak kaynağa atar ve bekler. Şişe bazen orada beş yıl kalır; bazı kereler aynı gün çıkar. Eğer tekrar çıktığında pirinç hala sıcaksa, hayırlı bir kehanet olarak kabul edilir. Bazen pirinç değişikliğe maruz kalır veya içine toprak ve kum girebilir. İçine ne kadar madde girerse, kehanet o derece aleyhte olarak görülür (Duğlat, 2006: 599).

Yazarın yine Keşmir bahsinde diğer şehirlerde yaygın olmayan taş perdahlama, taş kesme, şişe yapımı, pencere yapımı, altın işleme gibi sanat ve zanaatlerin tümü olduğu kaydedilir. Semerkand ve Buhara hariç, Maveraiünnehr'in tamamında bunlarla karşılaşılmazken, Keşmir'de boldur (Duğlat, 2006: 604).

3.2.2 Coğrafi-İklimsel Anlatımlar

Tarih-i Reşidi'de Mirza Haydar Duğlat, savaş için gittiği yerlerin coğrafyası ve iklimi hakkında bilgi vermiştir. Dağları, akarsuları, uzunluklarını, yerleşim yerlerinin birbirine uzaklığını, bitki örtüsünü ve iklimsel koşulları ayrıntılı anlatımlarla yazmıştır.

Mirza Haydar Kaşgar'ı anlatırken, Kaşgar'ın kuzeyinde, batıdan doğuya uzanan Moğulistan dağlarıyla yer aldığını ve bu dağlardan öteye, güneye doğru ırmakların

aktığını, bu tepelerin bir uçta Şaş'dan Turfan'ın ötelere uzandığını ve uçları Kalmukların kendilerinden başka kimsenin görmediği veya hakkında bir şey bilmediği Kalmuk memleketine vardığını söyler (Duğlat, 2006: 468). Yine Kaşgar'ı anlatırken, buranın kusuru olarak iklimi çok sağlıklı olmasına rağmen, sürekli toz ve kum fırtınaları ve kara toz yüklü şiddetli rüzgarları olduğunu yazar. Hindistan bu sıfatla meşhur olmasına rağmen, Kaşgar'da bu çok daha yaygındır. Toprağın işlenmesi çok zahmetlidir ve çok az kar getirir. Kaşgar'da bu memleketin üretimine dayanarak bir ordu beslemek mümkün değildir. Mirza Haydar'ın deyişiyle Kaşgar, insanların çekişmesinden ve hayvanların çiğnemesinden azadedir ve halinden memnunlar ve zenginler için iyi bir sığınaktır (Duğlat, 2006: 476-477).

Mirza Haydar, amcasının felç olmasına neden olan Kaşgar'ın sıcak havasını şöyle dile getirmiştir “Amcamın Kaşgar'da kalışının sebebi havanın aşırı sıcaklığı sebebiyle, yere taze yeşil ot serdirerek üzerine buzlu su serpirmesi ve çıplak olarak üzerine uzanıp uyumasıydı. Uyandığında felç olduğunu gördü ve konuşmakta zorlandığını fark etti (Duğlat, 2006: 547).

Mirza Haydar Duğlat, kitabında yalnız kendi tanıklıklarını aktarmakla yetinmemiştir. Tanık olmadığı olayları öğrenmeye, görmediği yerler hakkında görenlerden bilgi alarak aktarmaya çalışan Mirza Haydar Duğlat, örneğin Kalmukluların kendilerinden başka kimsenin görmediğini söylediği Kalmuk hakkında orada bir şeyler görmüş olanları sorguladığını, fakat onların anlattıklarından kitapta bahsetmeye değer bir şey hatırlamadığını yazar (Duğlat, 2006: 468).

Kaşgar hakkında bilgiler veren Mirza Haydar Duğlat, buradaki nehirler ve dağları ayrıntılarıyla anlatır. Mirza Haydar Duğlat, Moğulistan ile ilgili bilgi verirken, hiçbir kitabın buranın mevkilerinin tam tasvirini içermediğini söyler ve anlatımını Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşâ'sına dayanarak sürdürür (Duğlat, 2006: 534). Moğulistan bahsi bölümünde Balasagun, Almalık, Cud, Yumgal gibi yerleşim yerleri, buralardaki kaleleri anlatır, son bölümde ise büyük ırmaklar ile Moğulistan'ın ilginç bir noktası olarak değerlendirdiği Issık Gölü anlatır.

Mirza Haydar Duğlat, özellikle sefer için gittiği bir bölgeyi anlatırken, sınırlarını ve coğrafi özelliklerini belirtmeye özen göstermiştir. Örneğin Abdürreşid Sultan'la sefere

gittiği Balur'dan bahsederken, Baluristan'ın doğudan Kaşgar ve Yarkent eyaletleri, kuzeyden Badahşan, batıdan Kabil ve Lumgan ve güneyden Keşmir'e bağlı yerlere sınırdaş olduğunu belirttikten sonra, "Buranın çevresi dört ayrı yoldur. Bütün bölge dağlar, vadiler ve geçitlerden ibarettir; o kadar ki, Baluristan tamamında neredeyse bir fersahlık düz araziye bile rastlanmadığı söylenebilir (Duğlat, 2006: 556-557)" der.

Tibet'ten Badahşan'a yaptığı zorlu yolculuğu anlatırken, yolculuk tedarikinin yokluğu, yük hayvanlarının zayıflığı ve yolun zorluğunun yanı sıra soğuk havadan da bahseder. Kara Kuram denilen bir yerde akşam olunca ırmak tamamen batıyor, buzun neresi kırılırsa kırılınsın, bir damla su gelmiyordu. Bütün gün damgirisinin etki alanında seyahat eden atlar su ve otun bulunmadığı bir yere vardıklarında, su içemediklerinden, arpa da yiyemiyorlardı. Atların arasında en güçlüleri olan bir kısraak vardı ki, su yokluğundan dişleri birbirine çok zayıfça bitişmiş gözüküyordu. Bu kısraak tüm çabalara rağmen su içemedi ve öldü. (Duğlat, 2006: 635).

Mirza Haydar, Guga'dan Maryul'a giderken bir yandan askerlerinin Abdürreşid Sultan'ın fermanıyla Yarkent'e çekilmesinin sıkıntısını yaşarken, diğer yandan da soğuk engeliyle karşılaşmıştı. Yazar, bu yolculuğunu anlatırken bölgenin soğuşundan şöyle bahsetmiştir:"Oğlak mevsiminin başı ve kış mevsiminin başlangıcıydı. Öyle şiddetli bir soğuk vardı ki, ondan bahsetmeye kalkarsam mübalağa ettiğim sanılacaktır. Elli adamdan kırktan fazlasının elleri veya ayakları yahut burunları veyahut kulakları soğuk tarafından alındı "(Duğlat, 2006: 360).

3.2.3 Şehirler

Mirza Haydar, gerek Moğulistan, gerekse sefer için gittiği ülkelerin şehirleri hakkında bilgilere eserinde yer vermiştir. Şehirlerin yapıları, sınırları ve iklimlerinden bahseden Mirza Haydar'ın anlatımına göre Moğulistan'da güzel binalar olan pek çok şehir vardır.

Cud adlı şehirde önemli bir kentin izleri ve minare, kubbe ve medrese kalıntıları vardır. Bu kentin ismi bilinmediğinden, Moğullar ona 'Minare' derler. Aynı yerdeki bir kubbeden de bahseden Mirza Haydar, kubbenin üzerinde Nakşî yazısıyla taştan yapılmış bir kitabe olduğunu yazar. Kitabede şunlar yazar: "Bu türbe 711 senesinde vefat eden İmam Muhammed Fakih Bala Sakuni'nindir. Hoca

Ömer Hedâvi tarafından yazılmıştır.” Cud, Moğulistan’ın bir aylık yol çeken bir yöresidir. (Duğlat, 2006: 536). Miftah’ın yazarı Mevlânâ Sekkâki’nin türbesinin yüksek bir kubbesi vardır. Gölün ayaklarından ayağı akan Tika nehri boylarında bulunur. Bu kubbenin haricinde orada kalıntı yoktur (Duğlat, 2006: 536-537)”.

Mirza Haydar, kendisine pek çok yönden farklı gelen Tibet’le ilgili ayrıntılı anlatımlarında, *kutas* adlı yabanî bir hayvana da yer verir. Yetiştığı coğrafyada olmayan bu hayvan, Mirza Haydar’a ilginç geldiği için ayrıntısıyla anlatmıştır:

“Tibet’te bir diğer acayiplik, yabani kutastır. Bu çok vahşi ve yırtıcı bir hayvandır. Ne şekilde saldırırsa saldırın, ölümcüldür. Kurbanına boynuzuyla vurur veya tekmeler veya yere yıkar. Eğer bunlardan birini yapma fırsatı bulamazsa, düşmanını diliyle havaya, 20 gez yukarıya fırlatır ve o yere düşmeden önce ölüdür. Bir erkek kutas 12 at ağırlığındadır. Bir kişinin tek başına bu hayvanın bir kürek kemiğini kaldırmasının mümkünü yok. Kazaklık günlerimde bir kutas öldürdüm ve yetmiş kişiye bölüştürdüm; herkese dört gün yetecek kadar et çıktı. Bu hayvana Tibet ülkesinin dışında rastlanmaz (Duğlat, 2006: 587-588)”.

Mirza Haydar, bazı şehirleri ise orijinal özellikleri nedeniyle anar. Bunlardan Keşmir’in önemli kentlerinden Nâgâm’dan bahsederken buraya ait yüksek bir ağaca dikkati çeker ve şunları söyler: “Nâgâm’da öyle yüksek bir ağaç var ki, tepesine bir ok atılsa muhtemelen ulaşmayacaktır. Eğer dallarından birini tutup sallarsanız, bu kocaman ağacın tamamı sallanır.” Yine Keşmir’in önemli yörelerinden Div Sar’da 20 gez karelik bir kaynak bulunduğu ve bunun kenarlarında güzel gölgeli ağaçlar ve hoş bitkilerin olduğu yazılıdır (Duğlat, 2006: 598-599).

3.2.4 Dinsel Yaşam

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*’nin bazı bölümlerinde toplumların dinsel inanışlarından bahsetmiştir. Mirza Haydar’ın yaşamının merkezinde olan din, fetih için gittiği yerlerde kendi toplumundan farklı yaşıyorsa bunları yazmaya değer bulmuştur.

Tarih-i Reşidî’de Mirza Haydar’ın çevresindeki hanların ve mirzaların dinî hayatları, İslamiyete bağlılıkları ve hocaların etkisi pek çok yerde anılırken, üst sınıfın dışında kalan halkın dinî yaşamıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Mirza Haydar, eserinde çoğunlukla dinlerini veya mezheplerini sapkın bulduğu toplulukların dinsel yaşamlarından bahseder. Bunlardan birinde Keşmir’i anlatırken ahalinin önce Hanefi olduğunu, fakat Talış’tan gelip adını Nurbahşi koyan birisinin pek çok sapkınlık icra ettiğini, halk için

Fıkıh-i Ahvat adlı bir kitap yazıldığını ve bunun Sünni veya Şii, diğer mezheplerin hiçbirisinin öğretilerine uymadığını yazmıştır. Mirza Haydar'ın aktardığına göre, bu yoldakiler Peygamber'in ashabına ve Hz. Aişe'ye söverler fakat onların öğretilerinin aksine, Emir Seyyid Muhammed Nurbahşi'ye çağın efendisi ve beklenen Mehdi olarak bakarlar. Mirza Haydar, Emir Seyyid Muhammed Nurbahşi'nin oğullarından birinden eserini inceleme fırsatı bulmuştur. Bu kitabı Hindistan ulemasına gönderen Mirza Haydar, onların bunu reddettiğini vurgular (Duğlat, 2006: 605-606). Mirza Haydar, bu mezheptekilerin inanç dünyası hakkında edindiği bilgileri *Tarih-i Reşidi*'de aktarmıştır. Bu bilgilere göre; Nurbahşi'nin müridleri takva ve zühdün geceleri uykusuz geçirmek ve yeme içmekten kaçınmakta olduğunu düşünürler. Ancak neyin yasak, neyin meşru olduğuna bakmaksızın bulduklarını alıp yerler. Şehvet ve arzularına kanuna uymayan bir tarzda serbestlik verirler. Sürekli rüya yorumlarlar, keramet gösterirler ve gaipten, gelecek veya geçmiş hakkında bilgi alırlar. Nurbahşi'nin yolundan gidenler, ilmi ve ilim adamlarını suçlayıp onlardan nefret ederler; Şeriatı doğru yolda tali derecede önemli görürler. Mirza Haydar, bu kişileri eleştirerek: “Başka bir yerde böyle bir sapkınlar güruhu bulunmaz. Yüce Allah'ın kudretiyle tüm İslam halkını bunun gibi talihsizlik ve felaketlerden korusun ve hepsini hakikatin doğru yoluna döndürsün”der (Duğlat, 2006: 606).

Tarih-i Reşidi'de Şammasiler adlı güneşe tapanların oluşturduğu bir mezheple de ilgili bilgi vardır. Bu mezhebe ait olanlar, güneşin aydınlığının inançlarının saflığından dolayı olduğunu ve varlıklarının güneşin aydınlığından türediğine inanırlar. Eğer inançlarının saflığını kirletirlerse, güneş artık var olmayacaktır ve eğer güneş ihsanını üzerlerinden çekerse, artık varlıkları kalmayacaktır. Varlıkları için onlar güneşe, güneş de onlara bağımlıdır. Bu mezhebe Şammasî denirdi. Bu Mir Şems ortaya çıktığında ve halkını saptırdığında, Şemsettin unvanını aldı.” (Duğlat, 2006: 607)

3.2.5 Dil ve Anlatı

Dil, bize gerçeği verir ve yalnızca aracı olduğu için değil, onun gerçek canı olduğu için dilsiz ve sözsüz tasarım olanaksızdır. Dilden gerisi yalnızca iskelettir. Gerçeğin dille ilişkisi pek açıktır (Aksu, 2009: 14). Mirza Haydar Duğlat'ın döneminde tarih yazımının edebî ve retorik anlatımla çeşitlendirilmesi, olağan karşılanan ve gerekli

görülen bir yöntemdi. Mirza Haydar da kitabında bu yöntemi kullanmaktan kaçınmamış, hatta yeterince edebî yazamadığını belirterek bunu bir eksiklik olarak kabullenmiş ve zaman zaman belâgata yer vermiş, ağır bir anlatıma kendisini zorlamıştı. Fakat yine de onun yazdıklarının tarihsel anlamını etkileyen ve bu anlamın önüne geçerek hayal ürünü bir anlatıya dönüşmediği tespit edilebilir.

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi dönemin yaygın tarih yazıcılığı adetine uyarak Farsça yazmıştır. *Tarih-i Reşidî* Farsça, ağırlıklı bir dille kaleme alınmıştır. Mirza Haydar sık sık beyitlere yer verir, belagat yapar, Kuran'dan ayetleri kullanır.

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*'yi, Babür'ün yaptığı gibi otobiyografi kapsamında yazmamıştır. Otobiyografide yazarın kimliği ön plana çıkar. Fakat Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidî*'sinde kimliğiyle ilgili özellikle yazma gayretinde olmamıştır. Anıları da özel hayatını değil, askerî ve yönetsel yönünü ortaya çıkaran anlatımlardır. Mirza Haydar, her iki bölümünün girişinde de belirttiği gibi, atalarının tarihini unutulmaması için yazma işine başlamıştır. Onun eserini kaleme almasının başlıca nedeni, Moğul hakanlarından geriye izler bırakmak, unutulup gitmemeleri için üzerine düşeni yapmaktır. Bunu görev bilerek yazmaya karar veren Mirza Haydar zaman zaman ağırlıklı anlatımlara başvursa da edebî kaygısı yoktur.

Mirza Haydar, öldükten sonra yayınlanan ve buradan, kendi dönemiyle ilgili çarpıcı gerçeklerin ortaya çıktığı bir "hatırat" türünde de yazmamıştır. Onun kitabında dönemin askerî ve siyasal dünyasını, başka kaynaklarla birkaç örnek dışında ters düşmeyen türden olay akışı şeklinde verilmiştir.

Geçmiş tam ve doğru olarak bilinemezdir. Mirza Haydar da geçmişi tam olarak bilmiyordu. O, geçmişte olanları en eksiksiz ve açık biçimde yazmaya çalıştı. Munslow'un da dediği gibi "Geçmiş ne keşfedilir, ne bulunur. Geçmiş, tarihçi tarafından daha sonra okur tarafından tüketilecek bir metin olarak yaratılır ve temsil/tasavvur edilir (Munslow, 2000: 258)". Mirza Haydar'ın anlatısı, geçmişi öyküleştirmeden elindeki argümanları doğru anlatma stratejileriyle yalın olarak ortaya koyma şeklindedir.

Geçmişi yeniden kurma gibi bir planı olmayan Mirza Haydar, yalnızca geçmişin gerçekliğini ortaya koyar biçimde algılanabilir. Mirza Haydar, ne siyasal yaklaşım, ne

tarihsel teoriler tasarlamadan, planladığı gibi Moğul hakanlarının tarihini, tanık olduklarını bir hatırat gibi, kendisinden önce yaşananları ise dönemin kabul görmüş kaynaklarından alıntı yaparak yazmıştır. Onun anlatısında dilsel abartılar vardır; fakat tarihsel bilgiler dönemle örtüşür. Eserdeki bazı bilgilerin ayrıntıları tartışılabilir olsa da genel olarak kabul edilebilir gerçekliktedir.

Mirza Haydar Duğlat, eseri hakkında bilgi verirken sık sık kendini eleştirir ve özellikle edebî alanda yetersizliğini vurgular. Kitabını yazmasının tek nedenini bir çok bölümde sık sık ve net bir şekilde dile getiren Mirza Haydar için yegane amaç; Moğul hakanlarının tarihinin unutulmamasıdır. Bu doğrultuda seçtiği olguları bir araya getirirken, edebî kaygılar taşımaz, hatta bu yöndeki eksikliği açık yüreklilikle dile getirerek;

“Edebiyattan nasipsizliğimi tastamam kabul ederek, gücümün yettiğinin en iyisini yapmaktan geri durmadım. Eğer eserlerinde bir hata ve gaf yaptılarsa, özür beyan etmek ve af dilemek yazarların adetidir. Fakat ben, (eğer hata veya gaf varsa) diyenler gibi özür beyanında bulunmayacağım, çünkü eserimin baştan sona hatalarla dolu olduğunu biliyorum” demiştir (Duğlat, 2006: 315).

Kendisini sık sık eleştiren Mirza Haydar, ilk bölümün girişinde yine edebî yönden yetersizliğini öne sürerek “Konuyu ne kadar düşündüysem, şık ve şatafatlı bir giriş yazmaktaki kabiliyetsizliğimin o kadar farkında oldum” demiştir (Duğlat, 2006: 162). Mirza Haydar Duğlat, dönemin alışlagelmiş tarih yazım şekli olan edebî yönden abartılı üsluba zaman zaman başvurmayaya çalışsa da, buna yeteneğinin olmadığı görüşü, onu yine de yazmaktan alıkoymamıştır. Buradan onun sadece tarih yazmak için bu işe başladığı, edebiyat yönünden eksikliğini ise fazla önemsemediği görülür. Mirza Haydar, farkında olmasa bile döneminin ilerisinde bir görüşle; tarihi, tarih yazmak için yazmıştır. Kendi ifadesine göre amacı marifetini yüceltmek değil, Moğulların tarihinin tamamen unutulmaması ve bir Moğul hakanı soy bilgisini öğrenmek isterse bunu bu kitapta bulabilsin diye basitçe bir tarih yazmaktır.

3.3 Tarih-i Reşidî'nin Yazılış Nedenleri

Her birey gibi tarihin içine doğan, mekan ve zamanın canlı bir parçası olan Mirza Haydar'ı *Tarih-i Reşidî*'yi yazmaya götüren nedenler vardır. Mirza Haydar, bir Moğul milliyetçisi olarak en başta atalarının tarihinin unutulmaması için kendisine bir görev

yüklemiştir. Mirza Haydar'ın atalarının tarihini yazma isteği, öncelikle kendi gereksinimini karşılamaya yöneliktir. Birey, varoluşu ve sadece kendi gereksinimlerini karşılama istenci gösteriyor olsa bile, tarihin yapıcısıdır. Nesnel ve tarihsel gerçekliğe karşı edilgen ve sadece kendi gereksinimlerini bu ilişkiler içinde sürdüren birey, tarihin vazgeçilmezidir (Aksu, 2003: 30).

Mirza Haydar'ın yazdığı *Tarih-i Reşidî*, onun olaylara bakış açısının ve geçmişte duyduğu ilginin yansımasıdır. Geçmişten aktarabileceklerini bir araya getirip bireysel amacı nedeniyle tarih yazan Mirza Haydar Duğlat'ın *Tarih-i Reşidî*'yi yazmaya neden karar verdiğini kavramak için kendisini buna yönelten gereksinimin belirlenmesi gerekir.

Eylemleri kavramak, onların nedenlerini kavramakla olasıdır ve tarih incelemesi, nedenlerin incelenmesidir. Eylemin ne olduğunu bilmek için özneyi eyleme sürükleyen nedenleri bulmak gerekir. İnsanı eyleme sürükleyen gereksinimleridir. Bunlar fiziksel gereksinimler, toplumsal gereksinimler, kültürel gereksinimler ve egemenlik arzusu olarak dörde ayrılabilir. Fiziksel gereksinimler bütün canlılarla ortak, canlı olmanın vazgeçilmez ve terk edilmez gereksinimleri; beslenme, üreme, güvenlik ve dinlenmedir. İkinci tür gereksinimlerimiz toplumsal; sevme, sevilme, aile kurma, mevki sahibi olma, ilgi gibi... Üçüncü gereksinimlerimiz ise zihinsel; geçmiş, bugün ve geleceği kavramamızdan doğan bir dehşetin gereksinimleridir. (Aksu, 2003: 30). Mirza Haydar'ı *Tarih-i Reşidî*'yi yazmaya götüren, zihinsel gereksinimidir. Mirza Haydar, ne bir hükümdarın yazıcısı, ne de anılarını yazan bir elit değildir. Tarih yazmaya, tarih kavrayışının etkisiyle yönelmiştir. Geçmiş ve gelecek kavramlarından doğan sezgileri, onun *Tarih-i Reşidî*'yi yazmasını sağlamıştır.

Yetiştirdiği toplum içinde asker ve yönetici statüsüyle bir yer edinmiş olan Mirza Haydar, zihinsel gereksinimi gereği soyuna hissettiği ödev ve geçmişe yönelik merak duygusunun da etkisiyle tarihini yazmıştır. Mirza Haydar'ın, barış ve savaş konusunda kendi halkıyla ve yönetimiyle ilgili hiçbir tarihsel düşüncesi yokmuş gibi davrandığı düşünülürse, yetiştirdiği koşulların tam bir ürünü olarak kendi dünyasındaki olayların “neden”ini sorgulamaktan çok uzakta olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir ihtimalle, Mirza Haydar zihninde bunları sorgulamış olsa da *Tarih-i Reşidî*'de yazmaktan

kaçındı. O halde burada sorgulamamız gereken; Mirza Haydar Duğlat'ın zihninden akanlar değil, onun tarihi nasıl yaptığı olmalıdır.

Sartre'a göre insanlar tarihlerini gerçek önsel koşulları temel alarak yaparlar. '*Tarih*'i yapan, bu önsel koşullar değil, insanların kendileridir. Yoksa insanlar toplumsal dünyayı yönetmede kullandıkları insan dışı güçlerin yalın bir aracı durumuna düşerlerdi. Tarihi yapan geçmişe yaklaşır, geçmişini yeniden inşa eder ve yaşar. Tarihi yapan özne olarak tarihçi, geçmişini olan nesnesine bir yakınlık ve ilgi duyar, onu merak eder ve bilinmeyen yönlerini açığa çıkarmaya çalışır. Bu ilgi daha önce ortaya konulanların aynısını tekrarlamak yerine olaylara kendi bilinciyle yaklaşır yorumlamakla bir ürüne dönüşür. Başkalarının yaptıkları işlerle ve ortaya çıkardıkları sonuçlarla ilgilenen tarihçi, zamanını boşuna kaybeder, olaylara farklı bakış açısı getirip daha farklı sorular sorarak cevaplarını ortaya koymazsa bilineni tekrarlamış olur ve bu da ilgi çekmez. Sartre, "Tarih benden uzaklaşıyorsa, bu onu yapamadığımdan ötürü değil, söz konusu tarihi başkası yaptığı içindir (Sartre, 1998: 98)" der.

Yazarın okuruna söylediği şekliyle *Tarih-i Reşidî*'nin amacı; bu eserin yazıldığı günlerde büsbütün unutulmaya yüz tutan Moğulların ve hanlarının hatırasını bir vakayiname yoluyla korumaya almaktır. Bu, onun sadece yıkıldığını değil, aynı zamanda hızla sona yaklaştığını bildiği bir ırk idi. Moğullar ve Çağatay mülkünün doğu kısmı olan Moğulistan varlıktan silinme noktasına gelmiş, hanlarının diğer ırklarla karışık evlilikleri sonucunda isimden başka Moğullukları kalmamıştı. Atalarının dünyasına öncelikle bireysel gereksinimleri ile adım atan Mirza Haydar'ın, kitabını kendisinden sonrakiler için yazdığı öne sürülebilir. Fakat "Moğul hakanlarının önemli faaliyetlerinin unutulmaması" belirlenimini yapan bilinci öncelikle bu kitaba ihtiyaç duymuştur. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi yazmasının nedenini eserinin giriş bölümünde dile getirmiştir. *Tarih-i Reşidî*'nin takdim bölümünde eserini yazma nedenlerini şöyle açıklamıştır:

"...Zaruret haramı helal kılar deyişine göre ve Moğul hakanlarının yıllıklarında bazı önemli olaylar tamamen unutulduğu için, zamanın müsaade ettiği ölçüde bunların tarihindeki bazı en güvenilir gerçekleri nakletmeye karar verdim. Moğulların gücü yüksekken, çok sayıda değerli kimse ortaya çıktı ve bazıları halklarının tarihini yazdı. Şimdi bir yüzyıldan fazladır bu türden hiçbir şey

yapılmadı; bu adamların ve eserlerinin hiçbir izi kalmadı. Şurada burada yıkılmış bir kule veya kaleden başka, onların refah ve medeniyetinden bir işaret de kalmadı; bazı kasabalarda bir dergah, medrese, mescit, revak veya minarenin kalıntıları, temellerinin taştan olması sayesinde veya başka bazı sebeplerle, Allah durmalarını istediği için hâlâ durmaktadır. Bu adamların hiçbir izi yaşamıyor ve haklarında kimse bir şey bilmiyor. Zira bu uzun zaman aralığında hepsi de eski adetlere ve öğrenmeye yabancılaşmışlardır. Özellikle Moğulların İslamı kabul etmelerinden sonraki tarihleri hiç yazılmadı (Duğlat, 2006: 320)”.

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*’nin sonradan yazdığı birinci bölümünde “Şimdiki tarihte (1544) bu gelenekleri bilenlerden kimse kalmadı ve benim bu zor işi yapmaya kalkmaktaki cüretim ben bu maceraya atılmasaydım, Moğul hakanlarının hikayesi dünya tarihinin sayfalarından silinecekti düşüncesinden dolaydır (Duğlat, 2006: 162)” diye yazmıştır.

Bir Moğul kavimcisi olduğu rahatlıkla söylenebilecek olan Mirza Haydar, eğitimi ve döneminin koşulları gereğince İslamiyet’le yakınlaşmış, Moğulların İslamiyet’i kabul etmesinden sonra tarihlerinin yazılmamasından endişelenmiştir. Artık eski yapıların kalmaması ve Moğul adet ve geleneklerinin değişmesi, buna tarih yazarların azalmasının da eklenmesi, Mirza Haydar’ı soyunun unutulacağı endişesine sevk etmiştir ve o bu düşüncelerle *Tarih-i Reşidî*’yi kaleme almıştır.

3.4 Mirza Haydar’ın Tarihçiliğini Etkileyen Siyasal Faktörler

Her tarihçinin ürünü aynı zamanda onun bilincinin şekillendiği koşulların da ürünüdür. Tarihçinin döneminin insanı olması kaçınılmazdır. Tarihsel koşullar, her bireyin olduğu gibi tarihçinin de bilincini etkiler. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*’nin hiçbir bölümünde bilincini şekillendiren tarihsel koşulların üzerinde durmamıştır. O, çağının tüm özelliklerini taşıyan bir Moğul mirzası, asker ve yönetici olarak karmaşık bir dönemde kendi ahlakî değerleri çerçevesinde güçlü olabilmeye çalışıyordu.

Onun tarih anlayışını oluşturan koşullar, dönemin siyasal gelişmeleriyle bire bir ilgilidir. Mirza Haydar’ın bilincini şekillendiren tarihsel koşulların en etkin şüphesiz onun henüz çocuk yaştaki kaçıışı ve iktidar kavgalarıyla geçen kaos yıllarıdır.

Bilinç koşulları bireyin ilk deneyimleriyle birlikte, somut ve çevresel etkileşimden başlar. Demek ki bireyin bilinç koşullarını belirleyen ilk yapı, bireyin yakın çevresi ve yakın çevresini oluşturan tarihsel yapıdır (Aksu, 2006: 44). Mirza Haydar Duğlat’ın

bilinç koşulları da ailesi ve XVI. Yüzyılın başında Orta Asya'daki tarihsel yapılanmayla belirlenmiştir.

Mirza Haydar, 1499-1551 yılları arasında yaşamıştır. Onu, yaşadığı dönemin toplumsal-tarihsel özelliğinden soyutlayarak ele almak olası değildir. İnsan, yaşadığı toplumdaki doğduğu andan itibaren etkilenir, kişiliği toplumun özellikleriyle belirlenir. Toplumsal yaşam, insanların kişiliklerinin oluşumu üzerinde etkilidir. İnsan doğduğu andan başlayarak kişilik kazanmaya başlar ve toplumsal yaşamı kişilik özelliklerini belirler. İnsanın kişilik gelişiminde yaşamla ilgili her şey etkili olur; topluluk ilişkileri, meslek ilişkileri, akraba ilişkileri gibi. Toplumsal çevre, kişilik oluşumlarının yoğun olduğu ilk zamanlarda ruhta derin izler bırakan etkiler geliştirir (Timuçin, 2003: 53).

Mirza Haydar'ın yetiştiği koşullar ve dönemin toplumsal yaşamı göz önüne alındığında ise bilincini tarihsel karışıklığın biçimlendirdiği söylenebilir. Mirza Haydar'ın tarihinde ilgilendiği dönem boyunca Moğullar sayıca ve güç olarak hızla çökmektedir. Aralarına İslam dininin girmesiyle birlikte yavaş yavaş millî özelliklerini kaybetmeye ve etraflarını çeviren büyük kısmı Türk soyundan, boylar ve milletler içinde gündün güne erimeye başladıkları görülür. Moğulların zaferlerle dolu fetihlerinden, XVI. Yüzyılın ortalarında çökmekte ve eski başarıları unutulmakta olan bir ulus kalmak üzeredir. Bu koşullarda kişisel özellikleri beliren ve Moğul soyuna duyduğu yakınlık hissiyle tarih yazmaya karar veren Mirza Haydar *Tarih-i Reşidî*'de, İç Asya devletlerinin yıllıklarındaki en karanlık zamanları, karışıklık ve düzensizliğin hakim olduğu, kaosu denetleyip bir emniyet merkezi oluşturacak hiçbir lider veya istikrarlı hanedanın bulunmadığı bir dönemi anlatır.

XVI. Yüzyılda bölgenin siyasal durumu düşünüldüğünde, iktidar kavgaları ve güvensizlik ortamı ön plana çıkar. Moğulların parlak döneminin ardından neredeyse üç yüz yıl geçmiştir. Moğullar gibi siyaseten zayıf, kendilerinden çok üstün yabancı milletlerce baskı altında tutulan bir halk içinde bazı değişiklikler de oluyordu. Moğul erkinin yıkılması ve İslamiyetin etkisinin yükselmesi, daha batıdaki durumu değiştirmiştir. Çin tarafında savaşçı olmayan bir sülalenin tahta geçişi imparatorluğun sınırlarında zayıflama eğilimine yol açmıştı. Kıtanın içlerindeki geniş toprakları,

kendileri için kalıcılık edinemeyen önderlerinin medeni milletlerle tüm ilişkileri kestiği istikrarsız ve kanunsuz boyların kötü yönetimine açık hale getirmişti.

Mirza Haydar, atalarının tarihinin unutulacağını düşünüp tarih yazmaya da bu koşulların altında karar vermiştir. Bu yüzden Mirza Haydar'ın tarihçiliğinde, Moğul soyuna aidiyeti açıkça görülür. Yazar, kitabını yazmasının amacını da kendi soyunun unutulmaması olarak açıklar. Mirza Haydar'ın toplumsal aidiyeti, tarihçiliğine yansımıştır. Toplumsal aidiyet, söylemin konumuna ilişkin tanıma belirleyici anlamda müdahil olur (Certeau, 2009: 71).

3.5 İdeolojik Faktörler ve Mirza Haydar'ın İdeolojisi

İdeoloji, pek çok tanımı olan bir terimdir. Bu terim kimileri için aşağılayıcı bir anlamda kullanılırken, başkaları içinse yansızdır, “dünya görüşü” ile özdeşdir. İdeoloji, toplumun özdeksel altyapısınca belirlenen siyasal, felsefi, dinsel, sanatsal vb. gibi düşünce biçimlerinin tümüdür (Hançerlioğlu, 2008: 176). Terimin yaratıcısı Destutt de Tracy'ye göre ideoloji, ‘ideler bilimi’dir, ideleri (geniş anlamıyla bilinç olaylarını), idelerin niteliklerini, yasalarını, gösterdikleri anlamlarla bağlantılarını ve kökenlerini inceler. İdeoloji, küçültücü anlamda gerçekliği olmayan, soyut düşüncelere dayanan kuram, diğer bir anlamda kendine özgü verilere dayanarak geliştiğini sanan, gerçekte ise toplumsal ve ekonomik olayların dile gelişi olan, ancak bunun bilincinde olmayan, hiç değilse bu toplumsal olayların kendisini belirlediği hesaba katmayan kuramsal düşüncedir (Akarsu, 1998: 101).

Bir başka değerlendirmeye göre ideoloji; olaylar üzerine kurulu, insanların düşünce ve davranışlarını etkileyen çeşitli kaynaklardan beslenen bir inanç sistemidir (Mardin, 1969: 16). Gramsci'ye göre ideoloji, sistemin sürekliliğini sağlayan, ana yapılar arasında olduğu kadar dönemler arasında da bağlantıyı kuran harç dokudur. Fransız düşünür Louis Althusser'e göre, ideoloji tüm varoluş nedenini yaşam pratiğinden almaktadır ve toplumsal yaşantıyı farklı biçimde fakat her zaman ve her aşamada kendiliğinden etkileyen bir oluşumdur. Daha doğrusu toplumsal pratik ile ideoloji iç içedir. Althusser'e göre ideoloji, yapının özne üzerindeki bir etkisidir. Yalnızca zihinsel bir işlem değildir, bir pratiktir; hem de yaşamın içinde oluşan ve ondan

kaynaklanan bir pratik. Yaşamla eşzamanlı ve gidişyle eş yönlüdür (Kazancı, 2006: 67).

Mirza Haydar'ın yazdığı *Tarih-i Reşidî*, Moğul kavimciliğini açıkça yansıtan bir kitaptır. Sanatçının gibi, tarihinin çalışması da bir anlamda onun şahsiyetinin bir ifadesi olarak düşünülebilir (Walsh, 2006: 23).

Mirza Haydar'ın siyaset teorisinde geleneksel Türk hakimiyet anlayışında olduğu gibi devlet ve din kavramlarının iç içe olduğunu görürüz. Mirza Haydar'ın siyaset teorisinde Timurlu siyaset teorisinde olduğu gibi din temeldir. Bu yapıda hem şeriat, hem de yasa uygulanırdı. Timur, bir yandan Türk-Moğul geleneklerini yaşatırken, diğer yandan İslam kültürü içinde yetiştiği için İslam dinine de önem vermiştir (Aka, 2005: 102). Mirza Haydar, küçük yaşta himayesine girdiği Said Han'ın yanında askerî ve siyasal eğitimlerin yanında, din eğitimi de alıyordu. O dönemde güç kaybeden Moğullar, İslamiyet'e geçtikten sonra bu ideolojiyle güçlerini göstermeye ve danıştıkları dinî öncülerin sayesinde tutunmaya çalışıyorlardı. XIV. Yüzyılın sonlarına doğru ve XV. Yüzyılın başlarında bir süre için Timur'un ve yakın haleflerinin hakim olduğu dönemde din, düzeninin korunması için iyi bir kurum olarak görüldü ve göçerlerin kötü idaresinin gelgitlerinin Orta Asya'nın en iyi yerlerinin tamamını ezmesini önledi.

Timur'un ve Timurlu hükümdarların nezdinde din adamlarının öğütleri önemliydi. Timur, ulemanın fikir ve nasihatlerine önem verirdi ve seferleri sırasında alimlere, şeyhlere ve seyyidlere saygı gösterirdi. Bu kişiler, Timur'un lütuf ve ihsanda bulunduğu maaşlı bir kesimdi. Bununla ilgili örnekler, Hvandmir'in Habibü's-Siyer adlı eserinde mevcuttur.

Timurluların dünyevi erki zayıflamaya başlar başlamaz dinî unsurlar güçlendi ve öne çıktı, evliya ve şeyhlerin sayısı arttı. Özellikle merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde din adamlarının siyasî nüfuzları arttı. Şeriatı uygulamaya özen gösteren, şeyhlere ve din adamlarına saygıda kusur etmeyen ve onların dua ve himmetlerine önem veren Ebu Said'in saltanati, Timurlu döneminde din adamlarının siyasî sahnede en etkin rol oynadıkları dönemdi (Yüksel, 2009: 127). Bu etki, özellikle Nakşbendî şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın şahsında ortaya çıkmış ve 40 yıl sürmüştür. Ebu Said'in tüm

siyasi işlerinde Ubeydullah Ahrar'a danışması ve onun tavsiyelerine göre hareket etmesiyle Timurlu devletinde hükümdar ile din adamı arasında yeni bir ilişki modeli ortaya çıkmıştır (Yüksel, 2009: 129).

Mirza Haydar'ın söylediklerine göre, öncü emirlerin çoğunun yanında han veya önder karargâhlarında dini danışmanlardan bir veya birkaç tanesini tutuyordu. Mirza Haydar, kendisi ve efendisi Said Han'ın, bunların hamileri üzerinde nasıl aşırı derecede nüfuz sağladıklarını göstermektedir. Derviş olmak isteyen Said Han'ın tahttan feragat etme isteğinden nasıl vazgeçirildiği konusu, din adamlarının yönetimdeki etkinlikleri ve dolayısıyla Mirza Haydar'ı etkileyen ideolojik faktörlere en iyi örneklerden birisidir:

“Han tövbe şerefiyle temeyyüz ettikten ve haklarında Allah tövbekârları sever denilenler dairesine girdikten sonra Moğulistan'a geçti ve kışın sonunda ailesini orada bırakarak tekrar Yarkent'e döndü. Bunun sebebi, tövbe ettiğinden beri kendisini tasavvuf kitapları okumaya çok fazla vermesiydi ve onların dediklerini derinden düşünerek büyük ölçüde etkilenmişti. Han tamamen tarikatın öğretilerine girdi ve onlar tarafından derinden etkilendi. Onların kitap ve risalelerinin füyuzatın ancak kendini bir kâmilin hizmetine adayarak elde edilebileceğini öğrendi; bu sebeple dünyevî devleti aklından sildi ve kalbi dünyadan tamamen ayrıldı. Zamanının çoğunu inzivada geçiriyor, tasavvuf sohbetleriyle meşgul oluyordu. Herkesin onun halvetine girmesine izin verilmiyordu. Ahbablarından birisi, Şeyh Yesevi'nin müridi olan ve bu tarikatın umdelerine göre zikir yapan amcamdı. Sohbetlerin çoğu onun huzurunda oluyordu. Bir diğeri, hanın kuzeni ve kız kardeşinin damadı olan Şah Muhammed Sultan'dı. Zaman zaman ben de kabul ediliyordum. Başka kimsenin girmesine izin verilmiyordu ve insanlar sadece bu dört kişinin kabul edildiği tartışmaların nasıl bir şey olduğunu merak ederlerdi.

En sonunda hanın Yarkent'e gitmesine ve kardeşi Ayman Hoca Sultan'ın onun yerine han olmak üzere Aksu'dan getirilmesine karar verildi. Tüm Moğul ulusu ona teslim edilecekti; her şeyden feragat eden han ise hac seyahatine çıkacak, böylece Allah-u Azim'e tam kulluğu yerine getirmiş olacaktı. Amcam bu adım atılmadan önce Mekke'ye seyahat için hazırlıkların yapılmasını ve benim de refakatte olmamı önerdi.

Hoca Nasrettin Ubeydullah oğlu Hoca Muhammed Abdullah'ın oğlu Hoca Muhammed Yusuf'un Semerkand'dan Kaşgar'a varması bu tasarıların kararlaştırılmasından hemen sonraydı ve onun geliş haberi Moğulistan'a vardı. Hoca, çok zühd-ü takva sahibi bir adamdı ve han, arzusunun gerçekleşeceği ümidiyle onu ziyaret etmeyi özlüyordu. Böylece Kuçkar'dan Yarkent'e gitti, kış sonunda vardı ve hocayı ziyaret etti. Ona kararını açıkladığında hoca uyardı: Ariflerce bu konuda çok şey söylenmiştir: devletin tahtında kal ve kendi usulünce zahit bir derviş gibi ol! Ve yine: Tacı başına koy ve ilmi arkana al! İşinde çabayı eksik etme ve istediğini giy! Gerçekte hükümdarlık Allah'a en yakın yürüyüşlerden biridir, fakat hükümdarlar bunun haklarını kötüye kullanırlar. Bir melik, tek bir kelimeyle bir dervişin bütün bir hayatı boyunca verebileceğinden daha büyük bir mükâfat verebilir. Bu bakımdan hükümdarlık gerçek ve ameli bir haldir. Fakat ben sana Hoca Muhammed Abdullah'ın benim için yazdığı bir hattı göstereceğim. Ve o

yazıyı hana verdi. Şöyle yazılıydı: Allah ile vahdete ermek isteyenler için en önemli şartlar, az yemek yemek, az söz ve az dosttur.” Bu kısa deyiş, hanı düzene sokmaya yetti; adalet ve iyi amel yolunu takip etmeye karar verdi. Derhal, Şeyh Necmettin’in sözleri gerçekleşinceye kadar elinden geleni yapmakla meşgul olmaya başladı. Bundan kısa süre sonra Hoca Nura geldi ve hanın arzusu gerçekleşti (Duğlat, 2006: 542-544).”

Mirza Haydar, Mansur Han’dan da bahsederken, Sultan Ahmed Han ve Mansur Han’ın Hoca Tacettin’in müridleri olduğunu belirtmiştir (Duğlat, 2006: 292).

Mirza Haydar’ın içinde bulunduğu tarihsel koşullarda dinin etkisi, o dönemin siyaset ve tarih anlayışı için doğaldır. William Henry Walsh, “Dinî inanışların tarihçinin düşüncesi üzerindeki etkisi sadece kaçınılmaz değil, uygundur da” der (Walsh, 2006: 118). Mirza Haydar’ın bilincinin oluştuğu koşullarda dinî ideolojinin etkisi yadsınamaz. İslamî yönetimin farklı coğrafyalara ve toplumlara doğru genişlemesi, İslam hukukunun üst hukuk olarak inşa ve pekişme süreci içinde, dinin algılanmasını da total hale getirmiştir (Kılıçbay, 2004: 237-242). İslamcı ideoloji refleksleri, Mirza Haydar ve döneminin yönetim anlayışına da etki etmiştir.

3.6 Tarih-i Reşidî’nin Kaynakları

Tarihi, eldeki verilerle yeniden inşa etmeye kalkışan tarihçi, tarihsel düşüncesinin çerçevelerini oluştururken, malzemesi sadece kendi zihni değildir. Tarihçiyi öncelikle, çalıştığı konudaki tarihsel kaynakları keşfetmek gibi zor bir görev bekler. Tarihçi, tarihsel kaynaklara bağımlıdır ve onları bir araya getirerek zorlu bir çalışma sürecinin ardından elindeki bilgi yığınındaki olguları tahkik eder, kıyaslar ve en nihayetinde kendi zihin süzgecinden geçirerek yazar. Tarihçinin elindeki olgular, onun kaynaklarda bulabildiği ölçü ve nispettedir. Tarihçi, şüpheyile yaklaştığı kaynaklar arasında kendi ideolojisini bir yana bıraktıkça nesnellığe yaklaşır. Tarihçi, ideolojisinden uzak durduğu ölçüde rahattır.

Tarihçiyi, tarih yapması için ihtiyacı olan olgulara kaynakları ulaştırır. Tarih, insan bilimidir ve olguların bilimidir; ama olguları insanî olgulardır, Annales söylemine göre yalnızca insanın tarihi vardır ve tarihçinin görevi insanî olgularla ilgilenmektir (Dossie, 2008: 85). Annales’ci söylemin merkezinde insan kalır ve tarihin konusu odur. Lucien Febvre’in dediği gibi biyolog için hayvan neyse, tarihçi için de insan odur (Dossie,

2008: 86). Tarihçinin elindeki olgular, onun kaynaklarda bulabildiği ölçü ve nispettedir.

Kaynaklardan seçtiği olguları toplayan tarihçi, ilgilendiği konu hakkında okuduklarından bir yorum yapar. Ama bunun için ona keskin bir zekânın yanı sıra düş gücü de lazımdır. Geçmişini yeniden kurma yönündeki her türlü girişim, düş gücünden yararlanmayı gerektirir. Çünkü geçmiş, arkasında bıraktığı belgelerle hiçbir zaman tümüyle yakalanmış olmaz. Tarihçiler kayıtlarda hep boşluklarla karşılaşır ve bu boşluğu da ancak nelerin meydana gelmiş olabileceğine dair bir his veya içgüdü geliştirecek ölçüde, bu belgelerle haşır neşir olarak tamamlayabilirler. Kişisel saiklere ve zihniyete ilişkin konular çoğunlukla bu kategoriye girer; incelenen kültür ne kadar yabancı ve uzaksa, onu anlamak için o kadar fazla düş gücü gerekecektir (Tosh, 2008: 124). Tarihçi kendisine yakın bir kültürü incelerken geçmişe gitmekte ve olanları anlamakta, nedensellik kuralını uygulamakta pek zorluk çekmez. Kendisini yerine koyduğu kahramanın ‘neden’ öyle yaptığını anlamaya çalışır. Fakat incelediği olaylar, toplumlar ve kişiler kendi kültürüne uzaklaştıkça düş gücünü zorlar, tarihi adeta yeniden kurgular.

Tarihçi, geçmişe gitmek için kaynaklarına başvurur. Kaynaklarını seçerken tarihçiden daima bilinçli, nesnel ve yansız olması beklenir. Timur’la ilgili çalışmada yalnızca kendi yazıcılarının kaynaklarını esas alan tarihçi, Timur’un hizmetinde tarih yazanların bir uzantısı olmaktan öteye gidemez. Bir başka örnekle, Timur’u kötüleyen Arap kaynaklarında anlatılanlarla yetinen bir tarihçi de o kaynakların tutsağı olmuştur. Timur’u çalışırken zihninde onu iyi ya da kötü bir yere koymadan sadece Timur’u çalışmak için işin başına geçen tarihçi, her türden kaynağı, onun tutsağı olmadan ele alarak faydalanır.

Tarihçi, kaynaklarını seçerken nesneliliği, çok yönlü düşünmeyi ve disiplinler arası bir çalışmayı dikkate almalı, ilgilendiği alanla ilgili titiz bir tarama yapmalıdır. *Tarih-i Reşidî*’yi yazarken kendisinden önceki dönemin kaynaklarına başvurma zorunluluğu bulunan Mirza Haydar Duğlat’tan, kaynak seçerken bu titizliği ve özeni göstererek yazmasını beklemek o dönemin ötesine geçen bir istektir. Mirza Haydar Duğlat, bulunduğu koşulların yanı sıra bilincinin de etkisiyle kaynaklarını seçmiştir.

Mirza Haydar, tarihi bilim olarak düşünmediği, atalarının tarihinin unutulmamasını sağlamak gibi milliyetçi bir düşünceyle yola çıktığı için onu döneminin koşulları içinde düşündüğümüzde, Şerafeddin Yezdî'nin Zafername'sinden yararlanması doğaldır. Zafername onun deyimiyle mükemmel tarihtir ve Şerafeddin Yezdî'nin bahsettiği dönemi tekrar çalışmak, Fırat kenarında kuyu kazmak (Duğlat, 2006: 163) gibi olacaktır. Burada Haydar Duğlat'ın eksik kaynak kullanması veya tarihsel şüphecilik taşımadan elindeki doğru olarak kabullenmesini eleştirebiliriz fakat bu bizi, eğer amacımız Mirza Haydar Duğlat'ı anlamaksa, bu yönden saptırır.

Mirza Haydar Duğlat gibi düşünmeye gayret edersek; onun soyu, içinde bulunduğu koşullar, ailesi ve yaptığı işi de dikkate alarak Zafername'den faydalanmasını ve buradan geniş kesitler almasına şaşırmayız. Mirza Haydar Duğlat Timur'u incelerken kendi soyundan ve kültüründen dolayı bulduğu yakınlıkla hareket etmiş, onun tarihçilerinden doğal olarak faydalanmıştır. Mirza Haydar'ın bunu yapmasının bir nedeni de; tarihi bilimsel sınırlar içinde düşünmeyip yalnızca geçmişi kendi kurallarına göre aydınlatma isteğidir. Mirza Haydar, iktidardan bağımsız bir tarihçi olsaydı, Timur'u incelerken hem Zafername'den, hem de Arap kaynaklarından faydalanması beklenebilirdi.

Mirza Haydar Timur'u hem öven, hem de kötüleyen farklı kaynakları inceleyip tarihini bunları yorumlayarak yazmış olsaydı hakikati bulmuş olacak mıydı? Tarihte bir ifadeyi tahkik etmek dediğimiz şey, hiç de onu tahkik etmek değil, sadece bir ifadeyi diğer bir ifade ile mukayese etmek demektir (Collingwood, 2000: 121).

3.6.1 Yazılı Kaynaklar

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi, Moğul soyunun unutulmaması için yazmıştır. Bu da büyük ölçüde kendisinden önceki dönemi kapsar. Bir başka deyişle *Tarih-i Reşidî*, yazarın biyografisi veya faaliyetlerini anlattığı bir eser olmaktan ziyade, geçmişi ele alan bir eserdir. Mirza Haydar'ın ana hedefi geçmişi yazmak olduğu için kendisinden önce yazılan eserlere başvurması kaçınılmazdır. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi yazma nedenlerini açıklarken, kendi hükümdarlarının yıllıklarını yazan Maverünnehir, Horasan ve Irak'ın bilgili kişilerinin Moğullardan ancak metinde yeri geldikçe bahsettiğini, kendi ülkeleriyle ilgisi bulunmadığı hallerde ise onlara itibar

dahi etmediklerini yazar. Mirza Haydar incelediği kaynakları arasında Hoca Reşüdidin'in *Mücmü't-Tevarih*, Hoca Hamidullah Mustavfi'nin *Tarih-i Güzide*, Mevlana Şerafeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*, Mevlânâ Abdürrezak'ın *Tarih-i Manzum* ve Mirza Uluğbey'in *Ulus Erbaa* adlı eserlerin isimlerini verir. Kaynaklarıyla ilgili bilgi verirken, bunların arasında Moğul hakanlarından bahseden kısımlara dikkatle baktığını, fakat çok anlamlı bir şey bulamadığını yazar. Mirza Haydar'ın anlatımına göre; gençliğinde atalarının tarihini çalışmak onu çok çekmişti ve o zamanlar Moğul emirleri ve asillerinden bazıları hala hayattaydı. Fakat babası veya amcalarının kendi ebeveynlerinden ve diğer güvenilir kaynaklardan hakanlarla ilgili duydukları şeyleri yazıya geçirmeleri vaki olmamıştır. Mirza Haydar, "Ve şimdi bunların hepsi bir vakitten beri ölümler. Bu sebeple kendi zamanımda bizzat şahit olduklarıma ilaveten, gerçeklerimi tarihlere ve güvenilir kaynaklara dayandırarak, inşallah Moğulların İslama geçişten sonraki bahislerini yazmak niyetindeyim" (Duğlat, 2006: 320) demiştir.

Mirza Haydar'ın başvurduğu en önemli kaynak, Şerafeddin Ali Yezdî'nin yazdığı *Zafernâme*'dir. Barthold tarafından Şahrüh Anonimi adı verilen bu kronik, Timur'un ölümünü takip eden olaylar için baş kaynaktır. Yezdî, bu eserinde Nizamüddin Şâmi'nin *Zafernâme*'sinde bulunmayan ayrıntılara yer vermiştir (Hinz, 1942: 85-120). Mirza Haydar, *Zafernâme*'den faydalanırken kendinden önceki dönemle kalmamış, fethettiği Keşmir'le ilgili bile burayı görmeyen Ali Yezdî'den alıntı yapmıştır. Kitabının ikinci bölümünde Şerafeddin Ali Yezdî'nin Keşmir'le ilgili bazı bilgiler verse de bunların gerçekle örtüşmediğini, çünkü orada hiç bulunmadığını, bilgisini mütecessis gözlere sahip olmayan seyyahlardan derlediğini, anlattıklarının eksik olmasının sebebinin de bu olduğunu ifade etmiştir (Duğlat, 2006: 600).

Collingwood'un ifadesine göre tarih, hatırladığı bir şeyi söylediğinde başka birine inanmaktır. İnanan tarihçidir, inanılan kimse onun otoritesidir (Collingwood: 2000: 12). Mirza Haydar Duğlat, tanık olmadığı olaylar için farklı kaynaklara başvurmuştur. Kendi dönemlerinin kabul edilmiş kaynaklarından aynen alıntı yapan Mirza Haydar, bu kaynaklara güvenini belirterek, maksadının okuyucuya gereken bilgiyi vermek olduğuna dikkati çekmiştir. Mirza Haydar, doğruluğuna inanarak alıntı yaptığı kaynaklara güvenmiş, okuyucuyu da bu konuda temin etmiştir.

Mirza Haydar, mevcut tezkirelerden alıntı yaparak dönemin bazı evliyaları ve alimleri hakkında da yazmayı denemiştir. Bu bölümde yine fazla alçak gönüllülük gösteren ve hatta kendisini “ilham efendileri ve ifade üstatları” ile ilgili bir şey yazmak için yetersiz olarak değerlendiren Mirza Haydar, bu kimselerin hatırasına ayrı bir kitap yazmanın kendi gücünün ötesinde olduğundan zihnini tatmin etmek ve içindeki adamı susturmak için onların bazılarına birkaç satır adadığını söyler. Bunların arasında Şeyhülislam Mevlana Abdurrahman Câmi, Mevlana Sadettin Kaşgari, Mevlana Nizamettin Hamuşî ile dönemin alimleri, şairleri ve şarkıcıları yer alır (Duğlat, 2006: 365).

Mirza Haydar Duğlat, özellikle tanık olmadığı dönemi yazmak için kaynaklara başvurmuştur. Kendi dönemlerinin kabul edilmiş kaynaklarından aynen alıntı yapan Mirza Haydar, bu kaynaklara güvenini belirterek, maksadının okuyucuya gereken bilgiyi vermek olduğuna dikkati çekmiştir. Geçmişe ulaşmak için başvurduğu kaynaklarda atalarının tarihini arayan Mirza Haydar, İslamiyete geçen atalarıyla ilgili yazanları taramış, bunların arasında şehirler ve coğrafyayla ilgili olan bölümlerden de faydalanmıştır.

Mirza Haydar Duğlat, farklı kaynaklardan yararlanma yöntemine yaşamadığı bir dönemi aydınlatmasının yanı sıra, zaman zaman kendi yazımını desteklemek için de başvurmuştur. Sultan Said Han öldükten sonra yönetimi alan Abdürreşid Sultan’ın, amcasını öldürmesi olayında onun zulmüne dikkati çekmek için Mevlâna Şerafettin Ali Yezdî’nin *Zafername*’sine başvurmuştur. Abdürreşid Han’ın zalimliğine örnek vermek için Sultan Halil Mirza’yı hatırlatan Mirza Haydar, *Zafername*’den alıntı yaparak şunları yazmıştır:

“Mevlana Şerafettin Ali Yezdi, Emir Timur’un Semerkand tahtına dedesinin halefi olarak çıkmayı başaran torunlarından Sultan Halil Mirza’nın kötü işlerini *Zafername*’de anlatır. Bu pasajı tam olarak buraya kopyaladım. Kuşkusuz Sultan Halil Mirza hariç, Raşid Sultan’dan başka kimse böyle zulüm ve yanlışlıklar yapmamıştır. Bunlar biraz hassas konular olduğundan, bu acıklı iş hakkında bir fikir vermek üzere bu pasajı aynen aldım. Şerafettin Ali Yezdi’nin bu iğrenç işleri anlatmak amacı, okuyucularını ve önemli kişileri suç fiillerinden kaçınmak ve doğru işler yapmak konusunda uyarmaktı“(Duğlat, 2006: 621-622).

Şehirlerin tasvirini yaparken de kaynaklarına başvuran Mirza Haydar, Kaşgar bahsinde *Cihan-Gûşa*'dan faydalanmıştır. Mirza Haydar, Kaşgar'ın Moğullar'ca fethini olduğu gibi *Cihan-Gûşa*'dan aldığını belirtir. Cihan-Gûşa'dan Seçmeler başlıklı bir bölüm açarak buradan yaptığı alıntılarını aktarır (Duğlat, 2006: 461).

Mirza Haydar'ın başvurduğu kaynaklardan biri de *Mücmü't-Tevarih*'tir. *Tarih-i Reşidî*'de Balasakun'u anlatırken de *Mücmü't-Tevarih*'ten alıntı şöyledir: “Balasakun, Karahıtaylar zamanına kadar Afrasiyab neslinin idaresi altındaydı. Karahıtay gürhani burayı bu torunlardan biri olan İlek Han'dan aldı ve kendi payitahtı yaptı. Balasakun 95 yıl boyunca Karahıtay'ların başkenti olarak kaldı ve Ceyhun'un bu tarafındaki, yani doğusundaki tüm memleketler Balasakun'a haraç taşıdılar (Duğlat, 2006: 535).” Aynı bölümde, *Sürahü'l-Lügat*'in yazarının zeylinde babasının Balasakun hafızlarından biri olduğunu ve zeylinde her şehrin faziletli kimselerinin isimlerini verdiğini, Balasakun'da çok fazla sayıda ilim adamı ve büyüklerin isminden bahsederek onlarla ilgili rivayetleri alıntılarını yazar.

Mirza Haydar, bazı kaynaklardan uzun alıntılar yaparken, bazılarını ise kendi bilgileriyle kıyaslama yaparken kullanmıştır. Buna bir örnek olarak, Sultan Ahmed Han'ın Kalmuklara başarılı akınlar yapıp Tayşi İsen ile yaptığı iki savaştan muzaffer çıktığını, Kalmukların ondan çekindiği için Alaça Han dediklerini yazar.

“Alaça Han, Moğulca'da kuşanda (öldürücü) anlamına gelir. Bu san ona yapışıp kaldı. Kendi halkı da öyle derdi. Şimdi Moğullar ondan Sultan Ahmed Han diye bahsederler, fakat tüm komşu halklar “Alaça” derler. Ayrıca Mirhvand ve Hvandmir'in Herat Tarihleri'nde ve diğerlerinde Alaça yazdığı görülür (Duğlat, 2006: 286)” diyerek bu eserleri de incelediğini ortaya koyar.

Mirza Haydar'ın yazdığı *Tarih-i Reşidî*'de, döneme ışık tutan en önemli eserlerden olarak bilinen Hvandmir'in *Habibü'siyer*'inden daha fazla alıntı yoktur.

3.6.2 Sözlü Kaynaklar

Mirza Haydar *Tarih-i Reşidî*'yi yazarken, kendinden önce kaleme alınan yazılı kaynakların yanı sıra, sözlü kaynaklardan da faydalanmıştır. Onun başvurduğu kaynaklar, tanınmış ve kabul görmüş olanlardır. Tarihçi kendinden öncekilerin yazdıklarından şu ya da bu şekilde etkilenir ve onların ortaya koyduğu bulguların pek çoğunu kabul edip, onların vardığı yorumları benimser. Fakat kaynaklar arasında bir seçim yapıp kişisel görüşlerine daha uygun olanı seçme özgürlüğü de tarihçinin elindedir. Mirza Haydar da sözlü kaynaklarını belirlerken kendi görüşlerine uyan ve istediği olayları anlatabileceğine inandıklarını seçmiştir. Mirza Haydar'ın sözlü kaynaklarını babası ve amcası gibi yakınlarından seçmesi doğal karşılanmalıdır. Çünkü yazmak istediği tarih; kendi soyunun tarihiydi ve en iyi bilgiyi de büyükleri verebilirdi.

Mirza Haydar Duğlat'ın yazılı kaynakları kadar, sözlü kaynakları da önemlidir. Tuğluk Timur dönemiyle başlayan kitabında onun deyimiyle “güvenilir Moğul kaynakları”, babası ve amcasıdır. Babası ve amcasından aldığı bilgilerin, kitaba yansıttıklarından daha fazla olduğunu zaman zaman belirtir: “Mevlana Hoca Ahmed’le ilgili bana pek çok şey tafsilatlı anlatıldı, fakat ben bunların çoğunu unuttum” (Duğlat, 2006: 170).

Mirza Haydar'ın en yakın ve önemli sözlü kaynaklarından birisi, babasıdır. Muhammed Şibani'nin tarihini anlatırken, sık sık babasının verdiği bilgilere başvurmuştur. Babası, döneminin savaşlarının ayrıntılarını Mirza Haydar'a anlatmış ve kendisi gibi askerî yöneticilerin faaliyetleri hakkında geniş bilgiler vermiştir.

Mirza Haydar'a doğumundan önceki olaylarla ilgili bilgi veren bir diğer sözlü kaynak ise Sultan Said Han'dır. Mirza Haydar, ondan yaptığı alıntılarını “Han bana anlattı ki...” diyerek vermiştir.

Sözlü kaynaklarının, Mirza Haydar'ın tarihçiliğini öznelliğe sürüklediği açıkça bellidir. Savaşların ve iktidar çekişmelerinin olduğu bir zaman ve mekanda bir ‘taraf’ta duran Mirza Haydar, olaylara da bu taraftan bakmıştır. Sözlü kaynakları da yazarı kendi taraflarından kazandıkları bakış açısıyla yönlendirmişlerdir.

3.7 Mirza Haydar'ın Tarih Yazımındaki Yeri

Mirza Haydar'ın yaşadığı XVI. Yüzyılın ilk yarısında Özbekler, Kazaklar ve Kırgızlar, sürekli olarak birbirleriyle ve komşularıyla savaş halindeydiler. Seyhun ile Tanrı dağlarının kuzeyindeki tüm topraklar kargaşa içindeydi.

Mirza Haydar'ın tarihinde ele alınan dönemi aydınlatacak batılı kaynak yoktur. XIII. Yüzyılın ortalarından yaklaşık XIV. Yüzyılın ortalarına kadarki zaman hakkında bilinenler düzen ve emniyete işaret ederken, Mirza Haydar'ın tarihinin esas zamanı olarak söylenebilecek XIV. Yüzyılın ikinci yarısından, eserin bittiği XVI. Yüzyılın ortalarına kadar, bir Avrupalının Semerkand'ın doğusundaki Orta Asya bölgelerinden birini ziyaret etmesiyle ilgili örneğe rastlanmaz. Bu da o dönemin Orta Asya bölgesini çalışan tarihçilerin işi zorlaştırır. Orta Asya'nın doğusunda neler geçtiğini aktaracak Avrupalı gözlemci bulunmadığı gibi, ilgisini bu karanlık dönem Moğul hanlıklarına yöneltmiş olan vakanüvislerin sayısı da azdır.

Mirza Haydar'ın bu dönemle ilgili delillerinin herhangi bir Avrupalı tanık tarafından desteklenmemesine ve Çin vakanüvislerince sadece kısmen tasdik edilmesine rağmen onun tarihi, Zafername'nin verdiği bilgileri tamamlayan ve XV. Yüzyılın ilk yıllarından XVI. Yüzyılın ortalarına kadarki dönemle ilgilenen biricik eser olarak görülebilir. Mirza Haydar'ın bu kitabı, XV. Yüzyılın ilk yıllarından XVI. Yüzyılın ortalarına kadar olan dönemle ilgilenen sahip olduğumuz tek eserdir.

Orta Asya tarihine dair yapılan araştırmaların düzensiz bir şekilde geliştiği bilinmektedir. Eski ve Erken Orta Çağ Orta Asya tarihi meseleleri hakkında birçok kaynak mevcut iken Orta Asya'nın XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki tarihi ile ilgili çok az kaynak vardır. Bize XVI. yüzyıla kadarki tarih hakkında çok sayıda eser bırakan Barthold'un XVI. yüzyıldan sonraki Orta Asya tarihi ile ilgili sadece bir çalışması yayınlanmıştır. Barthold, Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının tarihi hakkında birçok mühim dersler vermiş olsa da, bu dersler yazıya aktarılmamış ve yayınlanamamıştır. Bahsi geçen dönemle ilgili Barthold'un çalışmalarının dışında önemli çalışmalar arasında V.L. Vyatkin'in ve A.A. Semyonov'un da birkaç makalesi vardır.

Bu alandaki araştırmaların zorlukları sadece ilmî kaynakların eksikliğiyle sınırlı değildir. Hemen hemen bütün kaynaklar Farsçadır ve el yazması metinlerden

oluşmaktadır. Ayrıca bahsi geçen kaynakların bazıları ilmî araştırmalar sırasında ilim adamları tarafından kullanılmamıştır. Bu durum aynı zamanda araştırmacılar için bir avantajken diğer taraftan da dezavantajdır. (Yakubovskiy, 2004: 141-150).

Bu koşulları göz önünde bulundurduğumuzda, Mirza Haydar'ın eserinin özgün ve önemli bir kaynak olduğu anlaşılır.

3.8 Mirza Haydar'ın Tarih Kavrayışı

Mirza Haydar'ın tarih kavrayışı, *Tarih-i Reşidî*'yi yazma, bölümlere ayırma, olayları açıklama tarzı ve geçmişe yaklaşımı gibi değerlendirmeleri dikkate alındığında, eserinin içeriğinde bulunabilir.

Her tarihçi döneminin ürünüdür ve bilinci yaşadığı dönemde yoğrulur, şekil alır. Her bireyin bilinci içinde yoğrulduğu koşulların etkisinde oluşur. Bilinç, insan olma koşulları içinde tüm ruhsal etkinliği ifade eder. Bilinç, bireyselin evrensele kavuştuğu yaşamsal etkinliktir. O, her şeyden önce özneliğin kendisidir, aynı zamanda nesneyi de barındırır (Timuçin, 2003: 46). Mirza Haydar'ın tarih kavrayışı, bilincinin ürünüdür. Onun bilincinin şekillendiği koşullar, askerliğine, yöneticiliğine, kişiliğine olduğu gibi tarihçiliğine de yansımıştır. Mirza Haydar'ın ruhsal etkinliği olarak tarihçiliği dış dünyanın etkilerini yansıttığı kadar, aynı zamanda zihinsel ürünü olarak bireyseldir de.

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de tarih kavrayışını açıklamak üzere bir yöntem belirlememiş, tarih bilimini kendisinden çok uzak bir uğraş olarak görmüş ve daha çok bu alandaki yetersizliğine vurgu yapmıştır. Mirza Haydar, tarihi bir bilim olarak ele alıp bir yöntem ve tarihçilik anlayışı doğrultusunda yazmamış, olayları açıklama, neden sonuç ilişkilerini değerlendirme gibi kaygıları taşımaksızın yalnızca zihnindeki “geçmiş olarak tarih”i aktarmaya yoğunlaşmıştır. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'nin girişinde şunları yazmıştır:

“Ben Muhammed Haydar, cehaletime ve beceri ihtiyacıma bakmaksızın, bu zor görevi üstlenmeyi görevim olarak hissettim. Çünkü Moğul hakanları medeni dünyanın kentlerinden kovulduğundan beri çok zaman geçmişti ve kendileri çöldeki meskenleriyle idare etmek zorunda kalmışlardı. Bu bahiste kendilerinin bir tarihlerini yazmadılar, fakat atalarının kayıtlarını sözlü geleneklere dayandırdılar” demiştir (Duğlat, 2006: 162).

Mirza Haydar her ne kadar kendisini bu alanda yetersiz görse de, yine de o önceki bir zaman kesiti ve yaşadığı dönemi kayda alan biricik tarihçidir. Onun tarih kavrayışıyla ve tarih bilimiyle ilgili kurgusal belirlenimlerinin olmadığı görülür. Mirza Haydar'ın tarih kavrayışı, olayları gelecek nesillere aktarmak ve kahramanlıkların unutulmamasını sağlamak gibi basit bir yöntemle tarif edilebilir.

Mirza Haydar özgün bir tarihçiydi ve bu yüzden yönetimde yer almasının ve soyunun, bilgiye ulaşması açısından onu daha talihli kıldığı söylenebilir. Kamusal konumu ona olgu toplama konusunda faydalar sağlamıştır. Mirza Haydar ihtiyacı olan olgulara yakındı ve aktardığı olayların bizzat içinde yaşıyordu. Olgu toplama konusunda konumunun avantajını yaşamıştır. Fakat bu olguları bir tarihsel düşünceyle ortaya koyup koymadığı tartışılabilir.

Hegel, Mirza Haydar'ın da dahil olduğu özgün tarihçileri açıklarken, bu tür tarihçilerin devlet yöneticileri ve kumandanlarla birlikte olmalarını gerekli görür. Aynı zamanda iyi haber alacak durumda olmak, anlattığı kişiyle aynı zümreden olmak, tarihsel kişilerin çevresinde bulunmak, onun görüşlerini, düşünme biçimini ve kültürünü paylaşmış olmak gereklidir (Aksu, 2006: 114).

Collingwood'a göre ise derin ve geniş bilgi kişiyi tarihçi yapmaz, okuma ve araştırmaya dayalı bilgiyle kazanılmayan bir tarih hissi vardır (Collingwood, 2000: 92). Bu iki farklı görüş çerçevesinde Mirza Haydar'ın tarih kavrayışı düşünüldüğünde, bilgiye ulaşmak yönünde avantaj sağladığı görülür. Mirza Haydar, eski hanların faaliyetlerini birinci ağızdan dinleme ve dönemin kaynaklarına ulaşma kolaylığını yaşamıştı. Burada Hegel'in saptaması doğruluğunu gösterir. Fakat bilgileri kullanma becerisi eleştirildiğinde de Collingwood'un görüşü doğrulanır.

Mirza Haydar'ın tarih kavrayışını daha iyi anlayabilmek için, tarih bilimiyle ilgili kendi sözlerini de incelemek gerektiği düşüncesindeyiz. Yazar, tarihi faydası tartışılmaz bir bilim dalı olarak görür. Mirza Haydar'a göre tarih bilimi "...geçmiş kuşakların tarihini öğrenmek, ataların geleneklerini toplayıp elden ele aktarmaktan ibarettir. Hatta herkes bu ilmin faydasında hemfikirdir." Mirza Haydar Duğlat, tarih ilminin faydasını Kuran'a dayandırır. Ona göre Kuran'ın üçte biri geçmiş kuşakların tarihini öğretmeyi amaçlar ve tarih ilminin büyüklüğünün en açık delili burada

bulunur. Hatta herkes bu ilmin faydasında hemfikirdir ve çoğu milletler, bunu çalışmışlar ve kendilerinden bol deliller getirdikleri ve kendilerine dayandıkları cetlerinin geleneklerini toplayıp elden ele aktarmışlardır (Duğlat, 2006: 162).

3.8.1 Olayları Açıklama Metodu

Mirza Haydar'ın olayları açıklamada metodunu inceleyecek olursak, olayları genellikle teolojik, bazen de astrolojik yorumlama şekliyle ele aldığını görürüz. Yazarın yetişme koşulları ve bireysel tercihleri, pek çok olayı dine dayandırma yönüne gittiğini gösterir. Mirza Haydar, teolojik yorumlarını tarihçiliğine de katmıştır.

Tarih-i Reşidî'nin pek çok yerinde Mirza Haydar'ın olayları teolojik olarak ele alışıyla ilgili örnekler vardır:

“Emir Hüseyin ve Emir Timur, Arhang'a gittiler, burada ırmağın Salı-Saray tarafına geçtiler ve Huttelan'a doğru ilerlediler; sonra çölü geçerek Deşt-i Külenk adlı bir yere vardılar ve burada konakladılar. (Ve geceyi dinlenme vakti kıldık) sözlerine uygun olarak dinlenmeye çekildiler... Emir Timur'un Allah'ın yardımına sağlam bir güveni vardı ve adamlarını gaipten bir ses tarafından kulağına söylendiğini duyduğu anlaşılan (Nice sayıca küçük ordular Allah'ın izniyle sayısız düşmana galip gelmiştir) sözleriyle teselli etti” (Duğlat, 2006: 182-183).

Mirza Haydar, bazı yerlerde ayetlerden de örneklemeler yapmıştır. Savaş tasvirlerinde de teolojik söylemler bolca görülür:

“Tecrübeli savaşçıların saldırı ve hamleleri daha da sıklaştı ve dövüş okyanusunun dalgaları arttı. Emir Timur mübarek söze göre (Hamd bize inayet eden Allah'a olsun) ikisi karşılaştırıldığında kendi ordusu bir yağmur damlası gibi kalan bu dev orduyu yenip ezmeye muvaffak oldu. “Ve Allah'tan başkasından zafer yoktur” (Duğlat, 2006: 188).

Mirza Haydar, zaman zaman Kur'an'dan ayetlerle de örneklemeler yapmıştır: “Emir Timur, Kur'an'daki (Hoşunuza giden kadınlardan dört taneye kadarıyla evlenebilirsin) ayetine uygun olarak himmet gözünü Dilşad Ağa'ya koydu ve onunla evlenmeye karar verdi” (Duğlat, 2006: 197).

Mirza Haydar 1. Bölüm'de babasının ve amcasının öldürülmesini anlatırken, hanlığın Sultan Abdürreşid'e geçtiğinde cetlerinin adetlerinde farklı uygulamalar başladığını kaydederek şunları söyler:

“Hamd olsun Rahim Allah’a ki, benim yaratılma sıram geldiğinde beni özgür ve hanlardan bağımsız kıldı. Çünkü O’nun bana ihsan ettiği büyük mansıb, bu dünyanın ve ötesinin kurtuluşu olan sayısız lütuflarının sadece bir zerresidir. Sen beni maddeten hür kıldığın gibi, manevi olarak da bağımsız ve bayındır yaptın!

Ey Allah’ım, bütün dünyayı benim hasetlerim kıl

Ve beni bunların hepsinden ayrı tut

Kalbimi dünyevi işlerden kopar

Ve hayatta sadece bir amaç ve niyet vardır (Duğlat, 2006: 220)”.

Muhammed Şibani’nin babasını öldürttüktan sonra kendisini Hocent nehrinde boğdurtmak için emir verdiğini yazan Mirza Haydar, olayları yine teolojik olarak açıklamaya çalışmış ve şunları yazmıştır: “Fakat Kadir’in (c.c.) şeditleri durduracak ve takdir ettiğinde zalimin elini kıpırdatmayacak gücünün olması ne muhteşem bir şeydir. Öyle ki, zulüm sahibi O’nun rızası olmaksızın bir adamın saçının teline bile dokunamaz. Ve bu, bu zor zamanlarda yaşanan olaylarla teyit edilmiştir” (Duğlat, 2006: 382).

Mirza Haydar’ın tarih kavrayışında astrolojik anlayışın da etkin olduğu zaman zaman görülür. Olayları anlatırken astrolojik bilgilendirmeye başvuran Mirza Haydar’ın bu yöntemine şu örnek verilebilir: “Güneş Orion’dayken aniden bir kara bulut kümesi gökyüzünü doldurdu” (Duğlat, 2006: 195).

“Bu savaş (Çamur savaşı) Moğul takviminin Yılan yılına denk gelen Hicret’in 776. Yılı (1365) Ramazan ayının ilk günü gerçekleşti ve münecimler, bunun Akrep’deki üçlü hava birleşmelerinin 10. Birleşmesine tesadüf ettiğini gösterdiler. Bu sadece, benim tarihim olabilir, fakat yalnızca Allah mahlukat üzerinde etkiye sahip olduğu için, semavi etkinin sebep olduğu olaylardan anlam çıkarmak istemiyorum diye yazıyorum” (Duğlat, 2006: 197).

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*’nin ikinci bölümünde Mirza Muhammed Hüseyin Kurkan’ın tarihini anlatırken de Taşkent ve Uratippa’nın viran edilmesinden bahseder. 1503 yılında geçen bu olayları aktarması sırasında Haziran ayını işaret etmek için, “Taşkent ve Uratippa’nın viran olması Yengeç mevsimindeydi. Yine bu iş Terazi mevsiminin sonunda (güz sonu) gerçekleşti” der (Duğlat, 2006: 333).

3.8.2 Geçmiş Kavrayışı

Geçmiş, tarihçinin uğraş alanı, bilinemezi bilinir kılmak için seçtiği zaman dilimidir. Geçmiş, insan bilincinin sürekli bir boyutu; insan toplumunun kurumları, değerlerinin kaçınılmaz bir bileşenidir (Hobbsbawn, 2009: 13).

Tarihçi geçmişi kendi içinde bir nesne olarak bilmeye çalışmaz, çünkü o durumda geçmiş mevcut olmadığı gibi, bilinemezdir de. Kendi içinde bir nesne olarak geçmiş bilinemez. Onun yerine geçmişi, bugün mevcut olan izleriyle belirlediği şekilde bilmek için uğraşır. Geçmiş, ancak bugüne kalan izleri kadar bilinebilir. Şu anki izleriyle tarihçiye görünen geçmiş, onun dünyasının geçmiştir. Bu geçmiş, tüm tarihsel araştırmalar gibi tarihçinin kendi araştırmalarının üzerinde yoğunlaşması gereken gerçek nesnedir. (Collingwood, 2000: 126).

Geçmiş duygusu özne olarak tarihçiyi nesnesine yaklaştırırken, o günün koşullarını, insanların anlayabilme yeteneğiyle birleştiğinde öznel bir çalışma ortaya çıkar. Tarihçi, incelediği dönemin koşullarını mümkün olduğu kadar bildiği sürece üzerinde çalıştığı insanları daha iyi anlar ve çalışması öznelleşir. Her tarihçinin geçmişi kavrama ve belgelerden kalan boşlukları doldurma tercihleri farklı olduğu için her tarih çalışması da öznel olarak değerlendirilebilir. Tarihçinin geçmişi yeniden inşa edebilmesi için boşlukları dolduracak bilimsel bilgi birikimi ve daha başka bireysel donanımının olması gerekir. Bilimsel bilgi birikimi olmadan incelenen dönem ve kişiler anlaşılabilir. Geçmişin insanlarına empatiyle yaklaşabilme yeteneği, kendi kimliğine ilişkin belli bir bilinci gerektirir ve kimi tarihçiler, çirak tarihçinin eğitiminde psikanalize de yer verilmesi gerektiğini öne sürecek kadar ileri götürmüştür işi. Ancak deneyin zenginliği çok daha fazla umut vaat eden bir temeldir (Tosh, 2008: 121).

Tarihçiler, geçmişe her biri kendine ait felsefî fikirlerle yaklaşırlar ve bu onların tarihi yorumlama tarzı üzerinde belirleyici bir tesire sahiptir. Tarihçiler arasındaki farklılıklar, nihai raddede felsefeler arasındaki farklılıklardır (Walsh, 2006: 121). Geçmiş, sadece bugüne çıktığı sürece tarihçiyi ilgilendirir (Collingwood. 2000: 127). Geçmiş bugüne yalnızca ona yaklaşacak kadar felsefi fikirleri ve bilimsel bilgileri olan tarihçiler sağlıklı bir şekilde çıkarabilirler.

Mirza Haydar'ın geçmişle ilgilenen ve onu yazmaya yönlendiren belleği, aynı zamanda tarih bilincinin zeminini oluşturur. Çünkü tarih de geçmişle ilgilidir. İnsan, sudaki balıklar gibi geçmişte yüzer ve buradan çıkamaz (Hobbsbawn, 2009: 28). Geçmiş bugüne taşımayı, onun kaybolmaması için bir zorunluluk olarak gören Mirza Haydar Duğlat, geçmişin bugünün oluşu için etkisini değerlendirmeye almadan, önce ve ilk olarak onun korunmasını tasarlamıştır: “Bu gelenekleri bilenlerden kimse kalmadı ve benim bu zor işi yapmaya kalkışmaktaki cüretim, ben bu maceraya atılmasaydım, Moğul hakanlarının hikayesi dünya tarihinin sayfalarından silinecekti düşüncesinden dolayıdır” (Duğlat, 2006: 162).

Mirza Haydar'a göre geçmiş, kayda geçirilmediği zaman silinip giden bir olgudur. Başarıların defalarca ve ayrıntılarıyla yazıldığı geçmişe, aynı zamanda ulusların çöküş dönemleri ve devletlerin zayıf iktidarları için de dönmek gerekir. Geçmiş unutulmaz kılmak ve soyların hatırlanmasını sağlamak görevini birinin üstlenmesi gerekir. Kendisine bu görevi vererek *Tarih-i Reşidi*'yi yazmaya karar veren Mirza Haydar, geçmişle arasındaki soy bağı ön planda tutarak bir kitap hazırlamıştır. Mirza Haydar, geçmiş düşünerek kendisine bir görev yüklemiştir. Geçmiş şimdiki zamanı şartlandırır. Ancak her şeyi izah edemez ve hatta olayların en basitinin bile tam olarak doğruluğunu ispat etmeye yetmez (Halkın, 1989: 14). Mirza Haydar'ın çalışması da bu açıdan bakıldığında Moğul soyundan hatırladıklarının onun süzgecinden geçtiği kadar kayda alınmasıdır.

3.8.3 Ortak Tarih Bilinci

Bir toplumsal grubu birleştiren bağlardan biri de ortak tarih bilincidir. Bu bilince sahip olmayan büyük toplulukların üyelerinin ulusal bilinçleri de sağlıklı şekillenmemiştir. Kendisini Moğul soyunun bir üyesi ve onların tarihini yazmakla görevli gören Mirza Haydar'ın, tarihini yazmasının nedenlerinden birisi de geçmişine duyduğu bağ ve aidiyettir. Onun Moğul soyunun tarihinin unutulmaması nedeni ile tarih yazmaya karar vermesi Nietzsche'nin şu tespiti ile örtüşür: “Geldiği ve içinden yetiştiği yere bağlılık ve sevgiyle dönüp bakan kimse tarihle ilgilenir; bu geriye yönelmiş sevgiyle kendi varoluşu için duyduğu şükranın borcunu da ödemiş olur. Böyle bir kimse, eskiden beri var olanın üstüne titreyerek, kendisinin içinde doğduğu koşulları, kendisinden doğacak

olanlar için korumak ister, böylece yaşama da hizmet etmiş olur” (Nietzsche, 2005: 55). Yine Nietzsche’ye göre, bugünün canlı yaşamı, tarihi artık canlandırmadıkça ve coşturamadıkça, eskiye bağlı tarihin kendisi de soysuzlaşır (Nietzsche, 2005: 58).

Mirza Haydar’ın atalarının tarihini neden ölümsüzleştirmek istediği üzerine düşünüldüğünde, onun saygı elde etmek gibi bir arzu duyduğu kabul edilebilir. İnsanlar iyilik ederek sevgi kazansalar da bu yolla saygı elde edemezler, yaptıkları büyük iyilik yaraşıklık adına ortaya konduğundan, onları yüceltir (Kant, 2004: 178). Kimlik ve milliyet bağları göz önünde bulundurulduğunda, Mirza Haydar soyunun tarihini ölümsüzleştiren bir tarih yazıcısı olarak anılmak istemiştir.

Kuzeni Babür, Moğul olmayı kabul etmemiş, kendisini hep Türk olarak görmüş ve adlandırmış, Mirza Haydar ise Moğul kimliğini ön planda tutmuştur. Bir kültürün ya da bir kültürel sürecin tarihselliği ya da olay zenginliği onların içsel özelliklerine değil; bizim onlara bağlı çıkarlarımızın çeşitliliği ve çokluğuna, karşısındaki durumumuza bağlıdır (Strauss, 1997: 39). Mirza Haydar da öncelikle kan bağı nedeniyle Moğul tarihine ilgilidir. Kendisini ait hissettiği bu kültürün kahramanlarının unutulmamasını isteyen Mirza Haydar, bunun için tarih yazıcılığını seçmiştir. Moğulların toplumsal, iktisadî veya sosyal hayatıyla değil, yönetim ve askerî hayatıyla ilgilenen Mirza Haydar’ın bu tercihi de bulunduğu toplumda kendisini birey olarak belirleyen konumundan dolaydır. Mirza Haydar, tıpkı hayatlarıyla ilgilendiği hanlar ve mirzalar gibi askerî bir komutan ve yöneticidir. Mirza Haydar, sıradan halk gibi değil, kitabında anlattığı toplumu yönetenlerdendir. Savaşlar ve uygulanan taktikler, ülkeler, kaleler, yöneticiler gibi ayrıntılar, Mirza Haydar’ın ilgisini çeker. Dönemin tarihselliği veya olay zenginliğinin sınırlarını, Mirza Haydar’ın onlara yaklaşımı belirler.

Tarih-i Reşidî’nin ilk kısmının sonunda Moğullar ve hakanlarının tarihini kendilerinden başkasını çok az ilgilendirdiğini söyleyen Mirza Haydar, bunun nedenini de açıklayarak Cengiz Han’ın kudretinin sona ermesiyle Moğul boylarının artık aşağı ve önemsiz hale geldiğini ifade eder. Mirza Haydar, dönemin genel geçer tarih anlayışına karşı çıkarak diğer insanların okuyacağı tarihin, kahramanların ve güçlülerin tarihi olarak görüldüğünü, gücünü kaybedenler ve soyu tükenenlerle ise kimsenin ilgilenmediğini tespit eder.

Mirza Haydar'ın zihninde canlandırdığı Moğul tarihi, atalarının eylemlerinden oluşur. Zihnimizin zaman kavrayışının geçmişe dönük yüzü bellektir ve aynı zamanda düzenlenmiş algı ve birikimdir. Belleği olmayan bir bilinç olanaklı değildir. Bellek bir yanıyla bilincin gereksinimlerini barındıran bir birikim, bir yanıyla da duygularımızın bağlandığı merkezdir. İnsan eylemlerinde düşünceden daha çok duygular baskındır. Bu nedenle belleği, eylem ve etkinliklerimizin kaynağı olarak kabul etmek pek olasıdır (Aksu, 2006 : 24-45).

3.9 Mirza Haydar'ın Tarih Yazma Yöntemi

Yöntem, bilginin ne olduğu ve nasıl elde edilebileceği gibi sorulara yanıt arar. Yöntem sorusu, ele alınan konu ile ilgilidir (Akarsu, 1999: 16). Yöntemi, bilgiyi ortaya koyma tarzı olarak tanımlayacak olursak; Mirza Haydar'ın bu anlamda kendisine bir kurgu belirlemediğini görürüz. Yöntem, bilgiyi kullanma tarzı olarak değerlendirildiğinde, Mirza Haydar'ın bilgiyi ele alma şekli, olayları doğru biçimde aktarmak, bunu yaparken de mümkün olduğunca kronolojik bir sıralama takip ederek kendisinden önceki ve yaşadığı dönemdeki olayları kaleme almaktır.

Mirza Haydar'ın bilgisi, kendi dönemi ve kendinden önceki Moğul hakanlarının faaliyetleri üzerine yoğunlaştığı için, ondan siyasal tarih yazıcılığı dışında bir metot beklenemez. XVI. Yüzyıl tarih yazıcılığı da göz önünde bulundurulursa, henüz disiplinler arası işbirliği, sosyolojik, ekonomik ve demografik tarih metodunun kullanılmadığı görülür. Siyasî tarihi hedef alan eleştiriler, ancak XX. Yüzyılın başlarında keskinleşmiş ve yerine neyin konulması gerektiğini bildiren öneriler verimli olmaya başlamıştır (Burke, 2006: 35).

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'de farklı bir sıralama benimseyerek ilk önce yaşadığı dönemi ele alan ikinci bölümü, daha sonra ise tanık olmadığı olaylara yer verdiği birinci bölümü kaleme almıştır. Mirza Haydar'ın tarihini yazmada belirlediği yöntem, ağırlıklı olarak Moğul soyundan gelen hanların ve hakanların soyunu ve faaliyetlerini mümkün olduğunca eksiksiz bir şekilde vermek, olayları neden sonuç ilişkisine göre ele alıp analiz etmekten ziyade oluş şekillerini anlatmaktan ibarettir. Mirza Haydar, olayları görüldüğü gibi tasvir etmiştir. Bazı konularda beklenenden daha az ayrıntı verdiği için eleştirilmiştir. Görülen şeyi tasvir etmek neyse ama; tasvir edilmesi

gerekeni görmek, işte güç olan budur (Halkın, 1987: 122) diyen Leon E. Halkın'ın bu görüşü Mirza Haydar'a yöneltilirse, onun da beklenen tasvirleri yazmadığı söylenebilir. Fakat olguları seçmek tarihinin düşünsel dünyasıyla ilgilidir ve aynı olaydan her tarihçi farklı anlatımlar çıkarır.

Tarihçi, geçmişin hem zihnî, hem de anlaşılır bir yeniden inşasını amaçlar (Walsh, 2006: 36). Her tarihinin tarihsel düşünüşü başka bir tarihçi tarafından ele alınıp eleştirilebilir. Tarihsel düşünüş, ancak tarihinin ahlakî, dinî ve metafizik görüşünü unuttuğu ve gerçeklerini hakkında yazdığı kişilerin gördüğü tarzda görmeye çalıştığı sürece geçerlidir. Tarihinin geçmişi insan tabiatının ne olduğu ya da ne olması gerektiğine dair kendi anlayışı bakımından değil de incelediği devirde yaşamış olanların sahip olduğu fikirler bakımından okuması gerekir (Walsh, 2006: 122). Tarihçilerden beklenen her zaman geçmişi en açık, en nesnel ve doğru şekilde açığa kavuşturmalarıdır. Tarihçi geçmişin sadece keşfiyle ilgilenmez. Tarih geçmiş olayların yalın kaydından ibaret değildir. Tarihçi neyin olduğunu değil, aynı zamanda neden olduğunu da söyler. Tarihsel düşünüş bunu gerektirir.

Tarihsel düşünüşlerinin ürünü ele alınarak tarihçiler çeşitli sınıflara ayrılabilir. Tarih yazıcılarını üç ana bölüme ayıran Hegel, bunları Özgün Tarih, Kendini Düşünen Tarih ve Felsefi Tarih olarak belirler. Mirza Haydar'ı da yöntemi dolayısıyla dahil edebileceğimiz Özgün Tarih, tarihinin bulunduğu zamanın ruhunu paylaşarak olayları ve olayların izlerini zaman sırasına göre kaydettiği tarihtir. Bu tarih yazarları sadece kendi gözlemlerini yazmaz, başkalarının öyküleri, başkalarından dinledikleri de yazdıklarının içindedir. Fakat bunlar genellikle dağınık, az, rastlantısal öznel malzemedir başka bir şey değildir (Aksu, 2006: 113).

Mirza Haydar neredeyse 1500'lü yıllarda Türkistan'da Babür, Muhammed Şibani, Sultan Said Han, Moğul hanları ve mirzaları ile onlara bağlı askerler dışında hiç kimsenin yaşamadığı düşünülecek kadar siyasal ve yönetim tarihini yazmıştır. Mirza Haydar'ın tarih yazıcılığına göre, adeta o dönemde yaşadığı toplumun adetleri, gelenekleri, sosyal ve kültürel yaşamı yoktu. Kitabı, Mirza Haydar'ın kendi toplumundan neredeyse hiçbir ize yer vermez, odak noktasını askeri ve siyasal olaylara ayırmıştır. Bol bol savaş tasvirlerine yer veren Mirza Haydar'ın bu yöntemi, dönemin

savaş taktikleri, askerî malzemeleri hakkında bilgi verse de onun tarihçilik anlayışını değerlendiremeyecek ölçüde yüzeyseldir. Voltaire, “Üç veya dört bin savaş tasvirini ve birkaç yüz antlaşmanın içeriğini okuduktan sonra, gerçekte pek fazla bir şey öğrenmemiş olduğumu anladım” (Halkın, 1989: 79) derken, sadece olayların anlatımının yetersiz kaldığını, daha duyarlı ve sürekli bir faydalılığı olan bilgilerin ihmal edilmekte olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Tarihçi, aktardığı olayların ne ifade ettiğini de ortaya koymalı, tarihini olaylar yığını halinde ve nedensellik ilkesinin dışında bırakmamalıdır.

Tarihçinin nesnesi geçmiştir ve bu zengin hazineden seçip çıkardıklarını anlamlandırıp düşüncesini katmalıdır. Tarih için keşfedilecek nesne sırf olay değildir, ayrıca olayda ifade bulan düşüncedir. O düşüncüyü keşfetmek, zaten olayı anlamaktır. Tarihçinin vakıaları tespit etmesinden sonra, nedenleri soruşturmaya dair fazladan bir araştırma süreci yoktur. Tarihçi neyin vuku bulduğunu bildiğinde, onun neden olduğunu zaten bilir. Onun eylemini içselleştirip kendi düşüncesi yapar ve bir halden diğerine intibak eder (Walsh, 2006: 60).

Tarihe ilişkin ideal, her zaman vakayiname merhalesini aşip, tarih merhalesine ulaşmaktır (Walsh, 2006: 38). Kahramanların ve üst sınıfın tarihinin küçük bir bölümünün bilinmesinin yerine, insanların tarihinin bilinmesi için o dönemin tarih yazıcılarının nüfus, örf ve adetlerdeki değişmelerle, iktisadi, toplumsal ve kültürel hayatla ilgili de yazmış olmaları günümüz tarihçilik anlayışına göre tercih edilirdi. Fakat Mirza Haydar’ın tarihsel düşüncesi farklıydı ve onun seçtiği olgular, kendi süzgecinden geçenlerdi. Tarihsel düşünüş, mantıkî yoldan sonuca varan bir şey değildir; yani sonuçlarına, genel kavramları özel durumlara darp ederek ulaşmaz, aksine bir anlamda sezgiseldir (Walsh, 2006: 49-50). Vakılardan farklı olarak teoriler insanın kafasında oluşur. Bunun için belli bir vakıyla ilgili teoriler her zihinden farklı çıkar ve tarihçilerin yorumuna açık olmak üzere ortada duran vakıalar farklı şekillere girer.

Geçmişin ruhunu canlandıran tarihçi, tarihsel hükümleri ortaya koyar fakat doğruluğu tartışılabilir hükümlerdir bunlar. “Tarih konusunda en çarpıcı husus, tarihin tasvir etme iddiasında olduğu vakıaların geçmiş olaylar olması; geçmiş olayların da artık doğrudan

tetkik mevzuu olmamalarıdır. Bu ise tarihsel kanıtı başvurarak mümkündür. Tarihsel kanıtlar, tarihsel hükümleri doğrulamaz” (Walsh, 2006: 19).

Mirza Haydar Duğlat belirlediği yönteminde doğruluk ve inandırıcı olmaya özel bir önem vermiştir. Hatta kendisine ilginç gelen olayları anlatırken ayrıntı vermekten kaçınma sebebini, eğer böyle yaparsa okuyucunun abarttığını düşüneceği endişesine bağlar. Okuyucu abarttığını sanmasın diye bazı savaşları, değişik iklim koşullarıyla ilgili ayrıntı vermez. Mirza Haydar’ın tarih yazma yönteminde belirlediği bu tutumu, onun gerçekçiliğe verdiği önem ve yazdıklarının ciddiye alınması isteği göz önünde bulunarak anlaşılabilir. Mirza Haydar, tarihinin inanılmaz bilgiler ve efsanevi olaylarla dolmasını istemediği için abartılı anlatımlardan kaçınıyor olabilirdi.

Mirza Haydar, Tibet’i anlatırken buradaki Ursang’ın kocaman bir put tapınağı olduğunu, ancak burayla ilgili duyduklarının inanılmaz olduğu için yazmadığını belirtir. Ona göre hakkında söylenmiş birçok yalan hikaye vardır (Duğlat, 2006: 582). Başka bir dinden farklı adetler ve inanışlar kendisini ikna etmediği için yazmamayı tercih eden Mirza Haydar Duğlat’ın, aynı tercihi atların etle beslendiği söylentisinde yapmaması, onun abartıdan kaçınma konusundaki hassasiyetini gösterir. Kendisine ilginç gelen her iki konudan birini oranın “tuhaflikları” olarak değerlendiren Mirza Haydar, diğerini ise kendi deyimiyle inanılmaz olduğu için yazmamıştır. Mirza Haydar’ın başvurduğu bu ayırım, ancak yer vermek istemediğinin çok önem verdiği dinle ilgili olmasıyla açıklanabilir. Din konusunda çok hassas olan Mirza Haydar, başka inançlarla ilgili ayrıntılara yer vermek istememiştir.

R. G. Collingwood, tarihsel olayların içi ve dışı olduğunu, tarihçinin bundan dolayı iki aşamalı bir vazifesinin bulunduğunu ifade eder (Collingwood, 2000, 15). Mirza Haydar Duğlat, bir tarihçi olarak olayda yer alanların düşüncesini anlamış mıdır? Onun nesnelere, kendi soyundan atalarıdır, otoriteleri yine kendi soyunu yazan kaynaklardır. Mirza Haydar, soyundan dolayı, askerî ve yöneticilik konumundan dolayı kendisi gibi olan atalarının düşüncesini anlamış olabilir. “Tarihi, deneyimli ve enine-boyuna düşünebilen kimse yapar. Herkesten daha büyük, daha yüce bir olayı, yaşamamış, yüksek yaşantıları olmayan bir kimse geçmişteki büyük ve yüksek olan hiçbir şeyi yorumlamasını da bilmeyecektir“ (Nietzsche, 2005: 91).

Tarih-i Reşidî'ye olaylar yığını denilebilir; fakat onun da bir tarih teorisi ortaya koyma veya bir yöntem belirleyerek onun çerçevesinde yazma gibi bir düşüncesi olmamıştı. Bir dönemin siyasi olaylarının yığın halinde aktarıldığı politik tarih yazıcılığı, bu yüzden “tarihselcilikten yoksun düşünme” ile suçlanmıştır. Erich Rothacker'e göre “tarihsellikten yoksun düşünme” bir form olarak tin bilimlerinde, kültür ve tarih bilimlerinde var olan bir formdur. Örneğin politik tarih yazıcılığı, tam da “tarihsellikten yoksun düşünme” formu altında sürdürülen bir etkinliktir. Çünkü bu tarih yazıcılığı türünde olaylar doğalcı bir anlatımla anlatılırlar. Tarihsel düşünme, olayların dümdüz anlatıldığı bir yerde değil, bu olaylara yön veren etkenlerin, sanatın, dinin, hukukun, ekonominin vb. belirli bir dönemdeki birlikteliğinin kavranılmaya çalışıldığı yerde ortaya çıkabilir (Rothacker, 1995: 38).

Tarih felsefesini, tarihin düşünsel yönden incelenmesinden başka şekilde ele almayan Hegel'e göre tarih felsefesi, salt spekülâtif bir bilgi içinde yapılabilir. Hegel, İlkel Tarih Yazıcılığı, Refleksiyonlu Tarih Yazıcılığı ve Eleştirel Tarih Yazıcılığı olmak üzere üç tarz edebî tarihçilik anlayışı geliştirmiştir (Özlem, 2001: 124). Bu sınıflandırmaya göre Mirza Haydar, İlkel Tarih kategorisine konulabilir. Bu tarz tarih yazıcılığında yazar gördüğü, yaşadığı ve duyduğu şeyleri kaydedip aktarır. Yazar kendi dönem ve çağına egemen olan dünya görüşü çerçevesinde konuşmakta, bu çerçevenin dışına çıkamamaktadır. Betimledikleri olay, veri ve durumları önlerinde bulan bu tarih yazıcılar, bunları görmüş, yaşamış, bu veriler üzerine haber toplamışlardır (Özlem, 2001: 126).

3.10 Tarih-i Reşidî'de Nesnellik-Yanlılık

Nesnel, sözlük anlamıyla âfâki, hâric, tasavvur, hârici zihn, nefsî, nesneyle ilgili, nesneye değgin, nesneyle belirlenendir (Hançerlioğlu, 2008: 74). Bilinçle ilgili olan anlamındaki öznel terimine karşılık olarak dış gerçekle ilişkili olanı dile getirir. Nesnel bir düşünce, dış dünyadaki gerçeklerden yansıyan düşüncedir; öznel bir düşünceyse dış dünyadaki gerçeklerle ilişkisiz olarak insan zihninden doğan bir düşüncedir. Bununla beraber öznel bir düşünce gerçekler düzeyinde doğrulanınca nesnelleşir. “Nesnel kavramı, bir nesneye bağlı olarak insandan bağımsızlığı, bir özneye bağlı olarak da öznel olanın insandan bağımsız özdeksel temelini dile getirir. *Nesnel*'le

öznel, birbirlerinden ayrı değil, birbirleriyle bağımlı bir bütündürler. Nesnel kavramının tarihsel serüveni, nesne kavramının tarihsel serüveni gibidir” (Hançerlioğlu, 2008: 74).

Tarihçiler, şahsî eğilimlerini yazdıklarında mutlaka ortaya koyarlar. Tarih, tarihçinin zihinsel ürünü olduğuna ve zihinde oluşturulan her şey de öznel olarak tanımlandığına göre, tarihte nesnellik olası değildir. Tarihte tamamen nesnellikten bahsedilmese bile objektif olunabilir. Objektif tarih, insan tabiatının objektif tetkikine dayanmalıdır (Walsh, 2006: 22). Şahsî eğilim, tarihçilerin verdiği hükümlerde ve vakıaları genel sunuşlarında kişisel sevgi ve nefretin etkisine dair yeterince kanıt vardır. Ama bu tür eğilim tarihte objektif doğruya ulaşma yönünde ciddi bir engel olarak görülür mü? Bu tür eğilimler hesap edilebilir. Bu tarafgir tavırların, yeterince septik olduğumuz sürece fazla endişe kaynağı görülmesine mahal yoktur. Örneğin Thucydides’e genel yaklaşım, onun Cleon’a olan nefretinin çağına ilişkin siyasal tarihi doğru olmayan bir şekilde açıklamaya sevk ettiği yönündedir (Walsh, 2006: 117).

Tarafsızlık, ön yargının yokluğu anlamını taşıyabilir. Gerçeği arayan bir tarihçi için önyargı, tehlikeli bir şeydir. Collingwood’a göre tarihçiler, tartıştıkları sorular pratik bir insan olarak ilgilendikleri şeylere dokunduğunda, hatta bunları yansıttığında nesnel olamazlar. “Önyargıdan sakınmak için, bir konuya kişisel olarak ilgi duyan birinin bu konunun tarihini yazamayacağı kuralı konmalıdır. Yegane önyargsız siyaset tarihçisi kendine ait siyasi görüşleri olmayan tarihçidir”(Collingwood, 2005: 302). Collingwood’un da belirttiği gibi bu, teorik olarak uygulaması güç bir öğretilerdir. Her türlü tarihsel düşünce geçmişte insanların başına gelmiş belli deneyimlerin tarihçinin zihninde canlandırılmasıdır. Tarihçinin zihninde daha önce öğrendikleri olduğu için, zihninde canlandırma işini bu birikimiyle gerçekleştirir. Savaş ve siyaset hakkında hiçbir fikrimiz olmadan, kendimizi Mirza Haydar’ın yerine nasıl koyabilir ve onun aldığı kararları nasıl zihnimizde canlandırabiliriz?

Tarihçi, hakkında yazdığı kimselerin zihinleriyle şöyle ya da böyle bir ilişki oluşturmadıkça tarih yazılamaz (Carr, 2004: 29). Georg Simmel, tarihin problemi olarak yalnızca bilineni bilmeyi değil, aynı zamanda istenmiş ve hissedilmiş olanı belirler. Ona göre bu problem ancak herhangi bir psikolojik değiştirme modunda,

istenmiş olanın birlikte istenmesi, hissedilmiş olanın birlikte hissedilmesiyle çözülebilir. “Hiç sevmemiş biri, seveni asla anlamayacaktır, keza zayıf bir adam kahramanı, sinirli bir adam rahat adamı...”(Simmel, 2008: 24).

Tarihçi nesnesini ne kadar anlarsa, onu o kadar kolay dile getirir. Öteki kişinin bilinç süreçlerinin tekrarı, o kişiyi anlamada saklıdır ve bunun için elzendir. Hiçbir zeka tabiata nüfuz edemese de, yine de kendi içinde tam olarak yansıtabildiği başka bir zekâyâ nüfuz edebilir. Biz bir başkasını bilmek istiyorsak, onun ruhsal süreçlerini içimizde taklit edip kendi kendimize “Ama ben değil o böyle hissediyor” dememiz de yetmez (Simmel, 2008: 25). Mirza Haydar’ın nesnesini dile getirirken zorlandığı tahmin edilmez. Çünkü ‘öteki kişi’ olarak ele aldığı atalarının faaliyetleri kendisinin çok farklı değildi. Onların düşmanları Mirza Haydar için de aynı anlamı ifade ediyordu. Bu noktada taraflılığı tartışılır fakat kendisini nesnesinin yerine koymada günümüz tarihçisinden daha başarılı olacağı ortadadır.

“Tarihçinin tarafsız olması gerektiği fikri, onun olguları sadece olgular olarak kabul etmesi, onlara ahlaki bir varlık olarak doğasının bu işe karışmayacağı tarafsız tarihsel bir ilgiyle bakması gerektiği anlamına gelir. Kabul edeceği tek ahlak yasası, kendini yükümlü kılan ahlak yasası, yani ona tarafsız araştırma ödevini buyuran yasadır” (Collingwood, 2005: 306). İnsan doğasının karışmayacağı tarihsel yaklaşımın gerekliliği olduğu kabul edilebilir, fakat bunun başarılıp başarılamayacağı tartışılır. Mirza Haydar gibi, soyunun tarihini yazmak için tarihçiliğe soyunan bir asker, siyasetçi, tarafsız araştırma ödevini buyuran ahlak yasası kapsamında ne kadar eleştirilebilir, ondan bunu uygulaması ne kadar beklenir? Mirza Haydar’ı tarihçi olarak nesnellik beklentisinden ayrı tuttuğumuzda bile, ondan dönemin bir kaynağı olarak faydalanırken ne kadar şüpheli olmalıyız? Onun ortaya koyduğu gerçekler, diğer bütün tarihçilerinki gibi bağımsız değildir. Nesnel gerçek, bağımsız bir gerçektir; dileklerden, tutkularından, fikirlerden, önyargılardan ve değer yargılarından arınmıştır ya da bunlarla bağıntılı değildir (Ergun, 2005: 41).

Tarihe nesnellikten sapılıp yan tuttuğu ve toplumları yanlış yönlendirdiği gibi ağır eleştiriler yapılmıştır. Hegel, “tarihten öğrendiğimiz tek şey, insanların ondan hiçbir şey öğrenmediğidir” (Hegel, 2003) derken, tarihi çoğunluğun yaşamını göz ardı eden,

kralların ve kahramanların tarihi olarak algılayan bir anlayışa vurgu yaparak, tarihi nesnellikten ayrılma ve yan tutma ile eleştirmiştir.

Tarih, kendi tarihinin büyük bir bölümünde kahramanların faaliyetlerinin kaydı olarak değerlendirilmiş ve bu beklentiyi karşılayan tarih yazıcıları dönemlerinde kabul görmüşlerdir. Fakat tarihin bilim olarak kabul edilip başka disiplinlerle de alışverişinin başlaması, tarihte nedensellik, tarihte tarafsızlık, toplumsal tarih, ekonomi tarihi gibi alanların üzerinde çalışılmaya başlanması, önceki tarih yazıcılığının artık rahatça eleştirilmesine kapı açmıştır. Bu gelişmelerin ardından kahramanların tarihinin yazımı, her zaman acımasızca eleştirilmiştir. Poul Valery, tarihin insan beyninin kimyasınca oluşturulan en tehlikeli madde olduğunu söyler: Tarih ulusları sarhoş eder, onları yanlış anılarla yükler, eski acılarını deşer, ulusları kırgın, dar görüşlü, çekilmez kılar, boş böbürlenmelerle doldurur (Carr-Fontana, 1992: 8).

Tarihe yapılan bu ağır eleştiri, ideolojiler peşinde koşan yazarların, onu kahramanlar arasında geçen savaşlar, anlaşmalar, kavgalardan ibaret göstermelerindedir. O dönemde yaşayan toplumları ve onların tarihe verdiği yönü hiç hesaba katmadan yalnız izleyiciler olarak ele alan, fakat şimdi hitap ettikleri toplumları ise yönlendirip tarihin kendi seçtikleri ve hatta yeniden inşa ettikleri bir biçim olduğuna inandırmak istemeleri ve inandırmaları bu eleştirilere sebep olmuştur.

Siyaset tarihi, bu açıdan en çok eleştirilen tarih yazımı biçimi olmuştur. Arthur Young, siyaset tarihinin hakim durumda bulunmasını biraz sert bir dille eleştirerek;

“Felsefi araştırmaya hiçbir şekilde meyli olmayan bir zihin için, modern tarihi okumak genellikle bir insanın yapabileceği en ıstıraplı işidir: İsimlerine fatih, kahraman ve büyük komutan denen bir yığın tiksindirici adamın yaptıklarını okudukça dehşete kapılır bir insan; ve askeri teferruatla dolu sayfalar arasında dolaşır dururuz; ama tarımın, ticaretin, sanayinin nasıl ilerlediğini, değişik çağlarda ve ülkelerde bunların birbirlerini nasıl etkilediğini öğrenmek isteyecek olsanız okuyacak hiçbir şey bulamazsınız” demiştir.(Tosh, 2008: 77)

Tarihi bu ağır eleştirilere maruz bırakanlar, kahramanların abartılı ve yanlış faaliyetleri dışında bir şeye yer vermezler. Kahramanların yetiştiği koşullar, birey olarak nasıl bir toplumun ürünü oldukları, bu toplumu oluşturanların düşünsel, ekonomik ve sosyal dünyalarında neler olup bittiğini, toplumların nasıl evrilerek imtilallerin yıkılışlarını, yeni devletlerin zeminini hazırladığını tamamen göz ardı ederler.

Eski olay anlatıcılara göre tarihin gidişini kahramanlar belirliyordu. Fakat her şeyi kralların veya yöneticilerin davranışına bağlayan bir tarih görüşü artık geçerli değildir. Öne çıkmış bireye, dış politikayı belirleyenlere, devlet adamlarına yönelik üstü örtülü bir ilgi vardır. Böyle insanların taşıdığı önem bir yana, her türden siyasi anlatı, çekiciliğinin önemli bir kısmını devlet adamlarının hayatlarının, daima geçmişteki diğer kategorilere ait insanlarınkine göre daha eksiksiz ve canlı biçimde anlatılmış olmasına borçludur (Tosh, 2008: 83). Bu görüş, biyografi meraklıları için eksiksiz ve canlı hayatların cazibesini artırabilir. Fakat bir kişinin hayatının ayrıntısından çok, o dönemin düşünsel, siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısı ve toplumların yaşayışıyla ilgili bilgi edinmek isteyen bir okuyucunun merakını, en canlı ve ayrıntıyı biyografinin bile tatmin edemeyeceği bir gerçektir.

Tarih yazımında bilimsel yöntemin geçerlilik ölçütleri nesnellik, olgunun somutluğu, ölçülü kuşkuculuk, kavramları açıklıkla tanımlamak, birim ve bütünlük düzeylerindeki çözümlenmeleri bütünleştirmek olarak sıralanabilir (Carr-Fontana, 1992: 9).

Mirza Haydar'ın nesnesine duruşu ve geçmişe tamamen soy ve duygu bağlarından dolayı mı yazdığı tartışılabilir. Fakat yine öznenin konumu tartışılacaksa, bu onun yerini alma zorunluluğu düşünülerek yapılmalıdır. Tarihçinin birinci görevi; geçmiş hakkında olguya dayalı bilgi toplamaktır. Birincil kaynaklar eleştirel yöntem uygulayarak doğrulanmış olgulardır ve geçmişin nasıl açıklanacağını ya da yorumlanacağını belirlerler. Bu süreçte tarihçilerin inançlarına ve değerlerine yer yoktur; onları ilgilendiren yegâne şey olgular ve olgulardan mantıksal olarak çıkan genellemelerdir (Sönmez, 2008: 24). “Tarihçi, bildiği ya da bilebileceği çok sayıdaki veriler içinden, kendisine göre temel önem taşıyan sorunlara ya da görüşlere bir yorum getirebilmek bakımından anlamlı olanları seçmek zorundadır” (Carr-Fontana, 1992: 64).

Tarihçinin işi geçmişe ulaşıp gördüklerini ortaya koymaktan ibaret değildir. Tarih soruşturmasının özü, seçmektir, yani ilgili kaynakların, tarihsel olguların, anlamlı yorumların seçilmesi. “Her aşamada araştırmanın hem izleyeceği yön, hem de varacağı yer, verilen kadar araştırmacı tarafından da belirlenir. Tarihsel bilgi, nesnel değildir ve olamaz da (Tosh, 2008: 139)”. Tarih, her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak

yansır. Olgular arasından seçme yaparken tarihçinin öznellikten tamamen sıyrılması beklenemez. Tarihi insan yapar ve insan, ruhsal bir varlıktır. Aynı verilerle anlatılan bir olayı iki ayrı tarihçi farklı şekilde anlatabilir. Mirza Haydar Duğlat, Abdürreşid Sultan'dan adeta iki ayrı kişi gibi bahsetmiştir. Amcasını öldürmeden önce ve amcasını öldürdükten sonra... Amcasını öldürmeden önce, onun bireysel özelliklerini kötülemeden, aralarındaki dostluktan bahsetmiştir. Abdürreşid Sultan amcasını öldürdükten sonra yazdıklarında ise onun Mirza Haydar'ın ailesi dışındakilere verdiği zararlar da anlatılır. Raşid Sultan'ın, haremının üyelerinden kendi halası Hatice Sultan'ın humma hastalığına rağmen ona ıstırap çektirip, yatağa bağlı olmasına rağmen onu ve çocuklarını Badahşan'a sürdüğünü, fakat yüzlerce muhakeme ve zorluğa maruz kaldıktan sonra daha yolda vefat ettiğini yazar (Duğlat, 2006: 622). Geçmişin hangi yönlerine dikkatini verdiği düşünülecek olursa, Mirza Haydar'ın öznel bakış açısını yaşadığı olayların belirlediği sonucuna varılabilir.

Mirza Haydar, amcasını öldürdüğü için Abdürreşid Sultan'a kızgındı ve sonraki satırlarında onunla ilgili bölümleri kaleme alırken değer yargılarını açıkça yükledi. Abdürreşid Sultan'la ilgili geçmişin kendisine göre anlamlı olan yönü artık değişmişti. Genel olarak kişileri çok fazla irdelemeyen ve yalnızca olayların akışını vermeye özen gösteren Mirza Haydar, Abdürreşid Sultan ile ilgili düşünüp geçmişi anlamlandırırken artık daha farklı çağrışımlar söz konusuydu. Bu da onun Abdürreşid Sultan ile geçmişine ilişkin yorumlarının kendi tarafılığı doğrultusunda olmasını kaçınılmaz kıldı. Daha önceki çıplak anlatımlarından farklı olarak, amcasını öldürdükten sonra Abdürreşid'den artık değer yargılarını yüklemekten kaçınmayarak bahsetmiştir.

Carr'ın düşüncesine göre, tarihçinin görüş açısı yaptığı bütün gözlemlere mutlaka girer. Tarih, bütünüyle göreliliğin içindedir (Carr, 2004: 81). Değer yargıları, açıkça yazılsın veya yazılmasın, tarihçinin ürettiği her metinde görülebilir. Değer yargıları olmadan bir olguyu ele alıp değerlendirmek mümkün değildir. Bütün olgular arasından bir olguyu seçmek için gerektiği gibi, seçilen olguyu kullanmak için de değer yargıları gerekir. Değer yargıları, insan eylemlerinin iç yanı olan düşünceyi kavrama biçimlerimizden başka bir şey değildir. Dışarıdan bakıldığında bir insan eylemi, belli bir yerde ve belli bir zamanda olan belli türden bir olaydan ibarettir. İçeridense bir düşüncenin gerçekleşmesidir; kendini etrafındaki dünyada dışsal olarak ifade eden

düşüncenin kendisidir. Tarihçinin bulunduğu değer yargılarının türü onun ne tür bir tarihçi olmak isteğine bağlı olacaktır (Collingwood, 2005: 308).

Tarihin olguları asla tamamen nesnel olamaz, çünkü ancak tarihçinin yüklediği anlam aracılığıyla tarihsel olgu haline gelirler. Bu anlam, tarihçinin değer yargıları ve özneliğiyle mümkündür. Tarihsel olgular bir seçimin ürünü olduğuna göre, bunların seçilmesinde uygulanan ölçütleri saptamak önemlidir (Tosh, 2008: 134). Olguların ancak tarihçi tarafından onlara verilen anlamlılığın gücüyle tarihin olguları haline geldiklerini söyleyen Carr, tarihin olgularının bütünüyle nesnel olamayacağını öne sürmüştür (Carr, 2004: 135). Yine Carr, bir tarihçinin nesnel olduğu söylenirse, onun toplum ve tarih içindeki kendi konumunun sınırlı bakış açısının üstüne çıkma yeteneği olduğunu söyler. Geçmişe bakışı içinde buldukları konumla büsbütün sınırlı olan tarihçilerin erişebildikleri daha sağlam ve daha sürekli bir kavrayışa sahip olabilecek şekilde kendi görüş gücünü geleceği yansıtabilme yeteneği olduğunu söyler ve şu saptamada bulunur: “Geçmişin tarihçisi ancak geleceği anlamaya doğru yaklaştıkça nesneliğe yaklaşabilir” (Carr; 2004: 139).

Kendinden farklı olan dönemi anlamak, sayısız belgelere ulaşmakla mümkün olmaz. Belgeleri canlandıracak kişi, tarihçidir. Tarih, delilleri olgulara çevirme sürecine ilişkin bir uğraştır. Olgular asla masum değildir; çünkü olgusal deliller, ancak tarihçi tarafından kullanıldığında anlam kazanırlar (Munslow, 2000: 19). Düş gücü kullanımı, tarihçinin bu etkinliklerinde rol oynar. Doğa bilimleriyle arasındaki farkı bu noktada da gösteren tarih biliminde tarihçiler, geçmişin atmosferine ancak düş gücüyle ulaşırlar, inceledikleri kişinin etkinliklerini anlamaya ancak kendilerini onun yerine koyacak düş gücü ve bilgi birikimi ile çalışırlar. Ne kadar tarihçi varsa o kadar tarih vardır, ve ne kadar tarih varsa o kadar ona inanmayan tarihçi vardır (Munslow, 2000: 19) diyen Alun Munslow’un burada kastettiği de her tarihçinin olaylara farklı yorum getirdiği ve her birinin tartışmaya açık olduğudur. Mirza Haydar Duğlat da kitabını oluştururken seçtiği olgulara kendi yorumunu katmıştı. Yazarın kitabını oluşturmak için seçtiği olguların neredeyse tamamen öznel olduğu söylenebilir. Birincisi, yazar kitabını oluşturma amacını açıklarken kendisinin anlamlandırdığı olguları seçerek konu belirlediğini açıklar. Moğul hakanlarının hikayesinin dünya sayfalarından silinmemesi düşüncesiyle onların tarihini yazmaya karar veren Haydar Duğlat, tarihine

Tuğluk Timur Han'ın hükümdarlığı ile başlar. Bunun sebebiyse yine seçtiği olguların özneliğini gösterir: "Daha önceki dönemleri mükemmel bir tarih olan Zafername yazmıştır, haleflerinden hiçbirisi Tuğluk Timur Han derecesinde büyük bir öneme kavuşmamıştır. O, İslama geçen Moğul hanlarından biriydi ve onun hükümdarlığında Moğullar İslama girdiler." Mirza Haydar, tarihinin başlangıcını belirlerken tamamen öznel bir tercih kullandı ve Moğullar'ın İslama girişini esas aldı. Moğul soyunu çalışan bir başka tarihçi daha önce veya sonra başlatabilirdi. Dönemin siyasî yapısını sık sık gözden geçirip bunu kitabının çeşitli bölümlerinde, farklı başlıklarla değerlendiren Mirza Haydar Duğlat, bazen beklenmeyen bir şekilde nesnellik gösterebilmiştir. Özbekler, Çağataylar ve Moğullar'ın hep ihtilafta olduklarını belirten Mirza Haydar bu konuda şunları yazmıştır:

"...İnsanlar birçok değişikliklere ve talih değişimlerine maruz kalmış ve sayısız aksilikler ve tecrübeler yaşamışlar, böylece hepsi de büyük tecrübe kazanmış ve hücumlar, karşı hücumlar ve zoraki hücumlar gibi savaş sanatının tüm ayrıntılarıyla tanışmışlardı. Bu bilgi yalnızca emirlere has da değildi; hayır, yargısına ve tavsiyesine herkesin güveneceği Moğulların her boyundan pek çok kimse bulunurdu" (Duğlat, 2006: 478-479).

İsteyerek veya istemeyerek savaşmanın, bölgenin insanlarına kazandırdıkları ve kaybettiklerini kendi süzgecinden geçiren Mirza Haydar, bu genellemeyi Moğul kimliğini bırakarak Özbekler ve Çağataylar adına da yapmıştır.

Mirza Haydar'ın tarihçiliğindeki nesneliği ve yanlılığı, *Tarih-i Reşidi*'nin yanı sıra, başka kaynaklarla da ele alınabilir. Gülbeden'in Hümayunname'sinde, Mirza Haydar'ın da anlattığı Kanauc (Gence) bozgunu da yer alır. Bu savaşın anlatımının yanı sıra, Mirza Haydar'ın aynı olayı farklı anlattığı yorumu da yapılarak onun tarihi eleştirilir. Hümayunnâme'ye göre, Kanauc veya Gence adı verilen vuruşmayı Hümayun tarafından gören ve yazan iki kişi Haydar ve Cevher'di. Fakat vuruşmayı az çok idare ettiği için, Haydar'ın bu işte yükümlü olmasından dolayı yazılarının büsbütün tarafsız olmadığı iddia edilmiştir. Mirza Haydar, bozguna ordunun maneviyatının bozulmasının sebep olduğunu, erlerden çok kölelerin orduda yer aldığını ve bunların da Afgan saldırısı başlayınca kaçtığını yazar. Gence bozgunuyla ilgili Cevher ise ordunun Mirza Haydar yüzünden bozulduğunu yazar (Gülbeden, 1987: 70-71). Bunun gibi yorum farklılıklarına rağmen, Hümayunnâme'de, Mirza Haydar'dan sık sık alıntılar vardır.

SONUÇ

Bu araştırmada *Tarih-i Reşidi*'nin yazarı Mirza Haydar Duğlat'la ilgili olarak eserindeki veriler ile siyaset ve tarih felsefesi alanında yapılan literatür çalışmasından elde edilen veriler sentezlenmeye çalışılarak bir takım sonuçlara varılmıştır.

Çalışma neticesinde elde edilen sonuçlara göre; Mirza Haydar Duğlat, karmaşık bir dönemde yazdığı eseriyle öncelikle biriciktir. Mirza Haydar Duğlat, çağdaşı tarihçilerden farklı bilgiler vermiştir. *Tarih-i Reşidi*'nin yazıldığı XVI. Yüzyılın ilk yarısında Batılı seyyahların Orta Asya'ya ziyaretleri olmamış, dolayısıyla bölgenin durumuyla ilgili Avrupa'dan bir kaynak eser oluşturulmamıştır. Mirza Haydar, sınırların belirsiz, soyların birbirine karışık, devletlerin adının bile bilinemediği bir dönemde yazarak çağına ait önemli olayların ve kişilerin kaydını tutmuştur. *Tarih-i Reşidi*'de Mirza Haydar Duğlat kendi yaşadığı dönemi kaleme alması kadar, atalarının tarihini yazmasıyla da önemli bir yer tutmuştur. *Tarih-i Reşidi*, Mirza Haydar Duğlat'ın, Moğul hanedanının üyelerinin soyu ve onların faaliyetlerinin unutulmaması amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Bu veriler doğrultusunda, yazarın kendisine yüklediği zor görevi yerine getirdiği söylenebilir.

Mirza Haydar, tarihini edebî kaygılardan uzak bir şekilde yazdığı için eseri bu yönde iddialı değildir. Onun için önemli olan şey, olayları doğru bir şekilde aktarmaktı. Mirza Haydar'ın doğru ve gerçek kavramları genel geçer ahlak kurallarına uygundur. Bir tarihçi olarak güvenilir olmaya önem veren yazar, bunu eserinin çeşitli yerlerinde anlattıklarının gerçek olduğunu ve abartıdan kaçındığını ifade ederek göstermiştir.

Tarihsel sürecin akışına etkide bulunabilecek bir konumda olan Mirza Haydar'ın tarih yazımında olaylar öznel bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Tarafsız tarih yazma düşüncesinde olmayan Mirza Haydar, bunu *Tarih-i Reşidi*'nin çeşitli yerlerinde açıkça ifade etmiştir. Onun tarih yazmasının nedeni, Moğul hanedan üyeleri ile onların faaliyetlerinin kayda geçirilmesi ve unutulmamasıdır. Bu araştırmada tarihçiliği incelenen Mirza Haydar çağdaşı tarih yazıcılarıyla kıyaslandığında yöntem üzerinde eksikleri bulunsa da eserinin içeriği ve taşıdığı bilgi önemi bakımından önde görülebilir. Mirza Haydar, öznel yaklaşımı ve hissettiği Moğul aidiyeti

nedeniyle tarihinde nesnelliği yakalayamamıştır. Aynı zamanda hayat hikayesini de anlatan yazar, ailesine zarar veren Muhammed Şibanî ve Sultan Abdürreşid gibi liderleri objektif değerlendirmekten uzakta kalmıştır. Tarihini yazma amacı evrensel bir gayeden uzak olduğu için kendi soyunun tarihinin unutulmamasını hedefleyen bir tarihçi olarak düşünüldüğünde, Mirza Haydar'ın öznel yaklaşımı doğal karşılanabilir.

Mirza Haydar, edebî yönden beğenilme kaygısı taşımayan bir tarihçidir. Eserinin bazı yerlerinde edebî yönden yetersizliğine vurgu yapmıştır. Fakat Farsça yazılan bu eserde zaman zaman ağdalı bir anlatım tercih edilmiş, belagata başvurulmuştur.

Mirza Haydar'ın tarihçiliği, döneminin siyasal ve ideolojik gelişmelerinin etkisini taşımaktadır. Tarihçinin döneminin insanı olması kaçınılmazdır. Tarihsel koşullar, her bireyin olduğu gibi tarihçinin de bilincini etkiler. Mirza Haydar'ın bilincini şekillendiren tarihsel koşulların en etkini şüphesiz onun henüz çocuk yaştaki kaçıışı ve iktidar kavgalarıyla geçen kaos yıllarıdır. Mirza Haydar Duğlat'ın bilinç koşulları, ailesi ve XVI. Yüzyılın başında Orta Asya'daki tarihsel yapılanmayla belirlenmiştir. Mirza Haydar'ın tarihinde ilgilendiği dönem boyunca Moğullar sayıca ve güç olarak hızla çökmekteydi. Mirza Haydar'ın toplumsal aidiyeti, tarihçiliğine yansımıştır. Şahsiyetinin bir ifadesi olarak düşünülebilecek *Tarih-i Reşidî*, Mirza Haydar'ın Moğul kavimciliğini açıkça yansıtan bir kitaptır. Mirza Haydar'ın siyaset teorisinde geleneksel Türk hakimiyet anlayışında olduğu gibi devlet ve din kavramları iç içedir. Timuruların dünyevi erki zayıflamaya başlar başlamaz dini unsurlar daha da güçlenmiş ve evliya ve şeyhlerin sayısı artmıştır. Özellikle merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde din adamlarının siyasî nüfuzları artmıştır. Bu etki, özellikle Nakşibendî şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın şahsında ortaya çıkmış ve 40 yıl sürmüştür. Mirza Haydar, din adamlarının özellikle Said Han'ın üzerinde nasıl bir nüfuz sağladıklarını göstermektedir.

Mirza Haydar, tarihini yazarken olayları toplumsal ve iktisadî yönden de ele almayı tercih etmemiştir. Ona göre Moğul hanedanının üyelerinin faaliyetlerini nedensellik koşulunu dikkate almadan aktarmak, eserini yazma amacı için yeterliydi. Mirza Haydar'ın tarihini yazarken göz ardı ettiği pek çok gereklilik, onun açısından bakıldığında önem taşııyordu. Eserin çeşitli yerlerinde vurguladığı gibi *Tarih-i*

Reşidî'nin yazılmasının esas amacı, Moğul soyunun unutulmamasıydı. Bunu kendisi için 'zor bir görev' olarak adlandıran yazar, yazılı ve sözlü kaynaklarından edindiği bilgileri bu bölümü oluşturmak için kullanmıştır.

Bu çalışmada, 'tarihteki rolü' açısından da ele alınan Mirza Haydar Duğlat'ın tarih yazımındaki yeri ortaya konulmuştur. Mirza Haydar, kaynakların neredeyse sustuğu bir dönemde yazarak hem kendi çağına, hem de İslamiyete geçişlerinden itibaren atalarının çağına ışık tutmuştur. Eserini yalnızca siyasi olaylara ve hanedan soyuna ayıran Mirza Haydar'ın anlatımları, onun zihinsel birikimleri ve kişisel görüş açısını da yansıtır. Bir yönetici olarak Mirza Haydar'ın idealindeki yönetici ile ilgili görüşleri de *Tarih-i Reşidî*'den çıkarım yapılmıştır. Mirza Haydar, tarihçiliğinde ve yöneticiliğinde dinsel altyapısını ön plana çıkarmıştır. Tarih yazımında ve yöneticilikte idealize ettiği davranış şekillerini dine dayandırmıştır. Onun idealindeki yönetici, uzun yıllar hizmetinde kaldığı Sultan Said Han'dır. Hanın dinine bağlı olması, Mirza Haydar Duğlat'ın en çok beğendiği özellikleridir.

Bu çalışmada, Mirza Haydar Duğlat Babür'ün teyzesinin oğlu, Sultan Said Han'ın yardımcısı ve Keşmir fatihi kimliğinden farklı olarak birey ve tarihçi kimliğiyle ortaya konmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

- AKA, İsmail (2000), *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- AKA, İsmail (2005), “*Eski Türk Hukukunda Yasa*”, Makaleler Cilt I, Yayınlayanlar: E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara, (s.99-105)
- AKARSU, Bedia (1998), *Felsefe Terimleri Sözlüğü “Ahlak”*, İnkılap Kitabevi 9. Baskı, İstanbul
- AKARSU, BEDİA (1999), *Immanuel Kant’ın Ahlak Felsefesi Ahlak Öğretileri-2*, İnkılap Kitabevi, İstanbul
- AKSU Şener (2003), *Bireyin Tarihteki Rolü Açısından Yahya Kaptan*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli
- AKSU Şener (2006), *Hegel ve Tarih Felsefesi*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- AKSU Şener (2009), *Yaşamaları-Otorite İlişkisi Açısından Devrim*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- ARSLAN, Ahmet (1999), *İbn-i Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara
- BABÜR (1987), *Vekayi*, Cilt I, Çeviren: Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- BAYUR, Y. Hikmet (1987), *Hindistan Tarihi-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- BARTHOLD V.V. (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BEDARİDA, François (2001), *Tarihçinin Toplumsal Sorumluluğu*, Çev: Suavi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara
- BIÇAK Ayhan (2005), *Tarih Metafizikleri-Tarih Düşüncesi IV*, Dergah Yayınları, İstanbul

- BREİSACH Ernst (2009), *Tarih Yazımı*, çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- BURKE, Peter (2006), *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Çev: Mehmet Küçük, Doğubatı Yayınları, Ankara
- CARLYLE, Thomas (2005), *Kahramanlar*, (çeviren: Behzat Tanç), Ötüken Yayınları, İstanbul
- CARR, E. H. (2004), *Tarih Nedir*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul
- CARR-FONTANA (1992), *Tarihte Nesnellik ve Yanlılık*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara
- CERTEAU, Michel (2009), *Tarih ve Psikanaliz*, Çev: Ayşegül Sönmezay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- CEVİZCİ Ahmet (2007), *Felsefeye Giriş*, Sentez Yayınları 2. Basım, Bursa
- COLLINGWOOD, R. G (2000), *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, Hazırlayan: William Debbins, Türkçesi Erol Özvar, Ayışığı Kitapları
- COLLINGWOOD (2005), *Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üstüne Başka Yazılar*, Çev: Ahmet Hamdi Aydoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- CONNERTON, Poul (1999), *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Çev: Alaeddin Şenel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- DEMİR, Mustafa (2007), “İslam Ortaçağı’nda İran Bölgesi’ndeki Tarih Yazıcılığı”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 34, Erzurum
- DOSSIE, François (2008), *Ufalanmış Tarih*, çev: Işık Ergüden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- DURKHEİM, Emile (2006) *Toplumsal İşbölümü*, Çev. Ö. Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul

- ELHÜSEYNÎ, Nurettin Çevirisi (2003), *Tarihin Kötüye Kullanımı*, “Tarihi Kötüye Kullanma Biçimleriyle Yüzleşmek” Sempozyumu, Oslo, Norveç/28-29 Haziran 1999, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul
- ERGUN, Doğan (2005), *Sosyoloji ve Tarih, Sosyolojide Yöntem Sorunu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
- ERSANLI, Büşra (2006), “İktidar ve Tarih”, İletişim Yayınları, İstanbul
- FOUCAULT, Michel (2001), *Kelimeler ve Şeyler, İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi 2. Basım, Ankara
- FRANKENA, William (2007), *Etik*, Çev: Azmi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara
- GEORGE Sabine (1962), *A History of Political Theory*, Holt, Reinhart and Winston Inc., New York
- GÜLBEDEN (1987) *Hümayunnâme*, Çev: Abdürrab Yelgar, Eymen Manyas), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- HACİB, Yusuf Has (2008), *Kutadgu Bilig*, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- HAIDAR Mansure (2002), *Mirza Haidar Dughlat as Depicted in Persian Sources*, Manohar
- HALKIN, Leon E. (1989), *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, TTKY, Ankara
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (2008), *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul
- HEGEL, *Tarihte Akıl*, (2003), Çev: Önay Sözer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- HINZ Walter (1942), “*Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki*”, Çev: M. Altay Köymen, Belleten, C: 6, Ankara, s:85–120
- HOBBSBAWN, Eric J. (2009), *Tarih Üzerine*, Çev: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul

- IMBER, Colin (2002), “*Erken Osmanlı Tarihinde İdealler ve Meşruiyet*, Çev: Sermet Yalçın, Kanuni ve Çağı, Ed: Metin Kunt, Christine Woodhead, Yeniçağda Osmanlı Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- İBN HALDUN (1999), *Mukaddime-I*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul
- KAFALI, Mustafa (2005), *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yayınevi, Ankara
- KANT, Immanuel (2004), *Pratik Usun Eleştirisi*, Çev: İ. Zeki Eyuboğlu, Say Yayınları, İstanbul
- KAZANCI, Metin (2006), “*İdeoloji ve İdeoloji İle İlgili Son Söz*”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Ekim sayısı., s. 67
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (2004), “*Total İdeoloji, Totaliter Siyaset: İslamcı İdeoloji*”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, İdeolojiler-3, s. 30
- KONUKÇU, Enver (1992), *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, 1. Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul
- KURBAN İklil (1995), *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- LACOSTE, Yves (1993), *İbni Haldun Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih Biliminin Doğuşu*, Çev: Mehmet Sert, Sosyalist Yayınlar, İstanbul
- MACHIAVELLI, Nicolo (1998), *Hükümdar-Il Principe*, Çev: H. Kemal Karabulut, Sosyal Yayınlar, İstanbul
- MACHIAVELLİ, Nicolo (2009), *Titus Livius’un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler*, Çev: Alev Tolga, Say Yayınları, İstanbul
- MACINTYRE Alasdair, (2001), *Ethik’in Kısa Tarihi, Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla*, Çeviri, Sunuş: Hakkı Hünler, Solmaz Zelyüt Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul

- MARDİN Şerif (1969), *Din ve İdeoloji, Türkiye’de Halk Katındaki Dinsel İnançların Siyasal Eylemi Etkilendirmesine İlişkin bir Kavramlaştırma Modeli*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara
- MUNSLOW Alun (2000), *Tarihin Yapısökümü*, Çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- NIETZSCHE, Friedrich (2005), *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine*, Çev: Nejat Bozkurt, Say Yayınları, İstanbul
- ÖZLEM Doğan (2001), *Tarih Felsefesi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul
- PIEPER, Annemarie (1999), *Etiğe Giriş*, Çevirenler: Veysel Atayman, Gönül Sezer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- PLEHANOV, G. V. (1982), *Tarihte Bireyin Rolü*, Çeviren: İbrahim Altınsay, Kaynak Yayınları, İstanbul
- ROTHACKER, Erich (1995), *Tarihselcilik Sorunu*, Çev: Doğan Özlem, Gündoğan Yayınları, Ankara
- ROUX Jean Poul, (2006), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- RUSSELL Bertrand, (2002), *İktidar*, Çev: Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul
- SARTRE Jean Paul (1998), *Yöntem Araştırmaları*, Çev: Serdar Rifat Kırkoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- SABİNE George (2000), *Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi*, Çev: Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul
- SEVERCAN Şerafettin (1999), *Süleyman-nâmeler*, Osmanlı, c.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara
- SIMMEL, Georg (2008), *Tarih Felsefesinin Problemleri*, Çev: Gürsel Aytaç, Doğubatu Yayınları, Ankara

- SÖNMEZ, Erdem (2008), *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı*, Daktlylos Yayınevi, İstanbul
- STRAUSS, Claude Levi (1997) *İrk, Tarih ve Kültür*, Çev: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Metis Yayınları, İstanbul
- ŞEŞEN, Ramazan (1998), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul
- TEMİR Ahmet (1995), *Moğolların Gizli Tarihi*, Çeviren: Prof. Dr. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- TİMUÇİN, Afşar (2003), *Felsefeye Giriş*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, İzmit
- TİMUÇİN, Afşar (2004), *Felsefe Sözlüğü*, “Ahlak”, Bulut Yayınları 5. Baskı, İstanbul
- TOSH John (2008), *Tarihin Peşinde*, çev: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul
- UYGUR Nermi, (2006), *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- WALSH, William Henry (2006), *Tarih Felsefesine Giriş*, çev: Yusuf Ziya Çelikkaya, Hece Yayınları, İstanbul
- YAKUBOVSKİY A.Yu. (2004), Çev: İlmira Yagubova, “Orta Asya Tarihçisi Pavel Petrovic İvanov”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Özel Sayı, No 11-I*
- YÜKSEL, Musa Şamil (2009), *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

ÖZGEÇMİŞ

Serap Taştekin, ilk öğrenimini Konya Hazım Uluşahin, orta öğreniminin 5 yılını Balıkesir Savaştepe Öğretmen Lisesi, 1 yılını Konya Gazi Lisesi'nde tamamladı. 2008 yılında Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini bitirdi. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi'nde Yüksek Lisans eğitimine başladı.